

GONDA IMRE

Nemzeti tudat a Habsburg Birodalomban a 19. század közepén

Keine Zeit und keine Macht zerstückelt
Geprägte Form, die lebend sich entwickelt

Sem idő, sem hatalom nem törí szét a kimunkált
formát, amely él és fejlődik.

Ezekkel a költői szavakkal kezdi az egykori bécsi publicista, Johann Perthaler, néhány nappal az 1848-as márciusi forradalom kitörése után, Ausztria új helyzetének ábrázolását. A cikk fontosabb részének felidézése a távoli múltból a továbbiak megértése szempontjából elengedhetetlen: „... Eddig megszokták, hogy Ausztria népeinek különbözőségére kétkedéssel tekintsenek. S mivel a különbözőség ilyen mértékét eddig máshol még nem látták, ebben vélték a gyenge pontot felismerni. Ez mérhetetlen tévedés. Ausztriának ebben a sajátosságában van a világtörténeti jelentősége. Ebben található nagyszerű jövőjének csírája. Ez adja egyedülállóságát, s szükséges láncszemét az európai társadalmak láncolatában, olyannyira, hogy meg kellene teremteni, ha nem volna... Abban a pillanatban, amelyben a különböző nemzetek egy államban foghatók össze, megszűnik a harc közöttük... Európában három nagy népcsalád tartja a kezében a világtörténelem jogaát: a germánok, a román népek és a szlávok. Van továbbá egy terület Európában, ahol e három népcsalád egymásba ütközik, olyan formán, hogy abban az egyedülálló, a három népcsalád egyikéhez sem tartozó nép is él. Ez a terület az osztrák államterület, német, olasz és szláv törzseivel és egész magyar népével. A világtörténelem egyik lángelméjű gondolata volt, ezen a területen hatalmas császári birodalom létrejöttét előmozdítani. Felvette magába a három népcsaládot, ezzel megszüntette ezek egymás ellen folytatott fizikai harcát, hogy a szellemi verseny lépjen ennek a helyére.

Ebből a szempontból Ausztria rendeltetése nem más mint az, hogy az európai béke szirtjeként elhárítsa a harcot, s a békés fejlődést ápolja az európai népek között. Így alakult ki régóta a szemünk előtt Ausztria rendeltetése, szükségszerű fejlődése világhatalommá. Egy dolog hiányzott: egy olyan berendezkedés, amely alkalmas lenne ezen eszme képviselőjére, és arra, hogy az osztrák császári öntudat büszkeségét megalapozza és hathatossá tegye. Ez az egy, ami hiányzott, itt van — s most a mi kötelességünk, hogy egész erőnket annak a nagy világtörténeti gondolatnak szenteljük, amelynek részesei vagyunk, császáruink és önmagunk diosóságára, történelmi kötelességünk beteljesítésére. Minden kicsinyes, szeparatiztikus, szűkmarkú, vidékies és érzékeny gondolatot, amely mindaddig bocsánatos volt, amíg Nagyausztria gondolata rejte volt, le kell tenni a közös haza oltárán. Új nap kelt fel Ausztriában, amelynek fénye mellett a kis lángoknak el kell aludniok.”¹

Így festett néhány nappal az 1848-as márciusi forradalom kitörése után Ausztria, ill. a Habsburg Monarchia erősen idealizált képe. Nem is kétséges, hogy Európa haladó értelmisége ilyennek szerette volna látni: állam- vagy nemzetközösségnek, amely példaképpül szolgálhat a földrész további integrálódásához. A cikk szerzője, Johann Perthaler, ilyen értelemben nem volt idealista álmodozó, hanem a Monarchia azon értelmiségének képviselője, aki a Habsburg császárságot hivatva látta arra, hogy a kor Európa-egyesítő ideáljait megvalósítsa. Perthaler eszme-futtatásainak jelentős része a Habsburg Monarchia bizonyos értelmiségének köreiben általános lehetett. Csak így fordulhatott elő az, hogy cikke egyik gondolatának megfogalmazása néhány nappal (III. 23.) megelőzte František Palacký híressé vált megállapítását, amelyet a frankfurti nemzetgyűlésnek küldött lemondólevelében fejtett ki, hogy ti., ha Ausztria nem lenne, akkor ki kellene találni (IV. 11.). A két szerző gondolatmenete nem volt azonos végkövetkeztetésük azonban megegyezett. A valóságban persze a Habsburg Monarchiában összefogott nemzetek együttélése távolról sem volt olyan problémamentes, mint ahogy azt akár Perthaler, akár Palacký

¹ Wiener Zeitung 23. März 1848. No. 83. Abendblatt 380. Österreichs Weltstellung von Dr. Johann Perthaler.

látta. Egyes népek ui. már ekkor, 1848 tavaszán nyomatékos eszközökkel jutatták kifejezésre a Monarchiába való betagolódásukkal szembeni ellenérzéseiket. Az olaszok nyílt háborúban állottak Ausztriával, Galícia pedig — állandó osztály- és nemzeti ellentéteivel — ugyancsak inkább lazította a Monarchia népeinek összetartozását, mintsem öregbítette azt. Kiderült, éspedig igen hamar, hogy az a hűdelem, miszerint a Habsburg Monarchia népei integrációjának kialakulását csupán az abszolutizmus gátolja, amelynek felszámolása egyszerre hártja el az integráció minden akadályát — merő mítosz. Bár az abszolutizmus bukása okkal váltott ki lelkesedést a Monarchia népeiből és haladást kívánó osztályai-ból, a nagy testvériség megvalósulása a Monarchián belül is, igen súlyos akadályokba ütközött. Elsősorban persze azért, mert az abszolutizmus erői nem buktak meg végleg. A hadsereg Metternich menekülése után is megmaradt, folytatta hódító háborúját Olaszországba. Így történt, hogy ugyanazokban a napokban, amelyekben Perthaler és Palacký a kezdődő forradalom lendületében a Monarchia népeinek integrációját látta megvalósulni, egy másik irányzat is jelentkezett, amely arra irányult, hogy a Monarchia mondjon le azokról a területekről, amelyek ki akarnak válni a kötelékéből, amelyeknek katonai eszközökkel történő visszatartása súlyosabb terhet jelent számára, mint amekkora előnyt további fejlődése szempontjából. Ezt az álláspontot Franz Schuselka fejtette ki „A haza veszélyben van” c. írásában: Miben áll a veszély? „Elsősorban abban, hogy a szabadság a Monarchia jelentős része számára oly későn jött . . . Eljött végre az idő, amelyben a kongresszusi művészek természetellenes, önkényes diplomáciai államkapcsolatai szétlullottak. Az Itália feletti uralom Németország részére egy évezreden át pusztító volt, a politikai ultramontanizmust azért régen fel kellett volna adni. Az itáliai események felháborítják minden osztrák önértét; de a nagy haza fenntartása iránti magasabb kötelesség megköveteli ezen érzés feláldozását. De ha lehetséges volna is, a mostani világhelyzetben Velence és Milánó fenntartása egész Itáliával és Franciaországgal szemben olyan hódító háborúba rántana bennünket a jelenben és jövőben, amely ezerszer többet ártana, mint a területek elvesztése.”

. . . „Az olaszországi tapasztalatok sürgős figyelmeztetést jelentenek, hogy Galiciában is megelőzzük a hasonló tapasztalatokat. . . Galiciát szabad lengyel királysággá kell alakítani, melynek trónjára osztrák herceget kell helyezni. Ezen nagy és dicső állam-cselekedetnek erkölcsi és politikai előnyei nyilvánvalóak.” S ha Lengyelország miatt háborúba keverednénk is az oroszokkal, egy hálás nép volna az előőrsiünk, s az egész lelkes Európa a harcostársunk — írja. . . „Ekkor a Monarchia tulajdonképpen nagy része tisztán állana itt. . . Olyan államépítmény lenne, amelyet ugyanazon dinasztia népeinek szabad társulása, a kölcsönös anyagi és szellemi szükséglete alaptott, s a századok szilárdítanak meg. Ez az osztrák Monarchia elsőrangú világhatalom volt és marad, belsejében végtelen erő-kifejtésre képes, kifelé pedig nagyszerű feladatokra hivatott.” Ezt a bírodalmat — Schuselka szerint — önként és örömmel támogatnák népei, a magyarokat sem kivéve.²

Bár Schuselka írása nem mond ellent alapvetően annak az eszmének, hogy a forradalom éppen a Monarchia népeinek föderatív átszerveződését teszi lehetővé, mégis helyesnek tartja, hogy kiváljanak e szövetségből azok a népek, amelyeknek benttartása ez egyesülésben csakis katonai erőszak útján volna lehetséges. Az adott körülmények között kétségtelenül ez is nagyfokú liberalizmusnak számított, amire a cikk írója meg is kapta a megfelelő választ. „Válasz Schuselka úr 1848 áprilisában megjelent cikkére” április 11-én jelent meg ugyanabban a lapban és többek között a következőket tartalmazza: „Miben pillantja meg most Schuselka úr látnoki szeme drága hazánk veszélyét? Abban, hogy nem siet eléggé Olaszországot és Galiciát feladni. Két ponton azonban nem vagyunk képesek Schuselka éleslátását tanácsainak rejtett következtetéseiben követni. Először is miért nem tanácsolja egyszersmind, hogy Magyarországot, Erdélyt, Csehországot és Dalmáciát is feladjuk, mivel mindezen országok, s a németeken kívül más nemzetiségek is hasonló igényt tartanak az önállóságra. Biztos, hogy betegét az az orvos szabadítja meg a leggyorsabban a betegségétől, aki hagyja meghalni. Persze, hogy Ausztria, a nagy és hatalmas Ausztria, akkor volna a leggyorsabban és legkönnyebben felmentve attól a fáradságától, hogy szép országait erős, fegyveres kézzel védje Nyugat és Kelet perfid uralmi vágyai ellen — ha megszűnne létezni. . . A cikkíró szerint Galícia és Lombardia népeinek érdekét sem szolgálja, ha elszakadna a Habsburgok birodalmából: . . . Lombardok, Károly Albert uralkodni akar fölöttetek, s család szabadságesezsmékkal csábít benneteket, mivel pedig gyenge ahhoz, hogy megvédjen, el fog adni Franciaországnak. A mi császáruunknak is szilárd akarata, hogy szabad olaszokká tegyen benneteket, mint ahogy nemes magyarjait boldog néppé tette, s ahogy a cseheket országukban egyenragúakká tette a németekkel.

² Co. 11. April 1848. No. 93. Das Vaterland ist in Gefahr von Franz Schuselka.

De szabadságotoknak sehol sem örvendezhettek biztosabban, mint egy hatalmas birodalom védelme alatt . . .

Szerintünk, osztrákok szerint . . . egy szabad lengyel királyság feltételei sohasem voltak kevésbé jelen, mint most, amidőn egy 800 000 főből álló orosz hadsereg és 1000 ágyú áll készen arra, hogy e feltételeket megsemmisítse. Ez a tény, reméljük, a nemes lengyelek számára sem ismeretlen, akik jól tudják, hogy Miklós császár a lengyelség megsemmisítésére esküdt fel, még ha oroszainak utolsó vércseppjével kellene mindezt elérnie.

Ausztria nem akarja lengyel területeit németesíteni, nem akarja német tartományokká tenni őket, szabad nemzeti fejlődést akar nekik adni, szabad lengyelek fölött akar uralkodni, mint ahogy szabad németek fölött uralkodik . . . Lengyelország sohasem volt az alkotmányos szabadság országa, hanem olyan ország, amelyben a nemesség az elnyomott nép fölött szabadon uralkodott, s véres pártharcokba bocsátkozott ezért az uralomért. A nép nagy tömege, ahogy most él, nem alkalmas arra, hogy eszmékért küzdjön, s ezért vakon követi azok igazságait, akik nyers erőszakra ösztönzik, vagy pénzt adnak”.³

A cikk több megállapítása kétségtelenül helyes. Így tagadhatatlanul igaz, amit az olasz Károly Albert király törekvéseiről, vagy az egységes lengyel állam megvalósítási lehetőségeiről és társadalmi problémáiról írt. Az is vitathatatlan, hogy a forradalmi Ausztria képviselői, s ezek hatása alatt maga a „jó császár” nem akarta Itáliát vagy a lengyel földeket német területekké alakítani. Az a vitatétele pedig, hogy Schuselka Itáliával és Galiciával együtt nyugodtan említhette volna Magyarországot, Csehországot, Dalmáciát stb. szintén logikus következtetésnek tűnhet, még akkor is, ha a cikk megjelenésének napján mind az önálló magyar minisztérium, mind pedig az áprilisi cseh törvények (az aznap zajlott Vencel-fürdőbeli cseh nagygyűlés követelése nyomán) kész tényeknek voltak tekinthetők. Az április 8-án kiadott császári leirat biztosította a német és a cseh nyelv egyenjogúságát a cseh tartományban, valamint a városok és egyetemek képviselői jogát a tartományi törvényhozásban. Ugyanezen császári leirat ígéretet tett arra, hogy a jövőben Csehországot, Morvaországot és Sziléziát egységesen fogják kormányozni; továbbá bizonyos társadalmi reformokat helyezett kilátásba, így: a robot kártalanítás melletti megszüntetését, a szabad vallásyakorlatot, új sajtótörvényt, a személyes szabadság biztosítását, új községi törvényt stb.⁴

Az osztrák forradalmi folyamat két forrásból táplálkozott: társadalmi és nemzeti átalakulás követelményéből. A két ág mindvégig különálló fejlődést mutatott, de különösen az első időben jelentősen hatott egymásra. A Monarchia belső társadalmi forradalmának lendülete, amely — az olasz kivéve — a birodalom népeinek nemzeti szabadságharcait útjára indította, a későbbiekben egyre csökkent. A nemzeti átalakulás folyamata maradt a döntő tényező. Ugyanakkor a nemzeti szabadságharcok részéről viszonylag hamar, az októberi forradalom után, bekövetkezett bizonyos közömbösödési folyamat az osztrák demokratizálódással szemben. Pedig az osztrák demokratizálódási folyamat október 6-ával nem fejeződött be, hanem a kremsieri parlament törvényhozói munkájában folytatódott. Mégis 1848 októbere utáni magyar, az olasz és a galíciai mozgalmak (a cseh már a júniusi prágai felkelés leverése óta) elváltak az osztrák demokratikus fejlődéstől, két okból: egyrészt, mert ez a kamarilla katonai hatalmától fenyegetve maga is szorongatott helyzetben volt, képtelen volt segítséget nyújtani az előbbieknél; másrészt pedig olyan társadalmi változás is bekövetkezett az osztrák fejlődésben, amely jelentős mértékben elidegenítette a nemzeti küzdelmek képviselőit az osztrák forradalom politikai színezetétől. Az október 6-i osztrák forradalomban ui. a munkás-, ill. proletárrétegek is részt vettek, elsősorban az utcai barikádharcokban. De magában a bécsi parlament megválasztásában is részt vettek már — mint látni fogjuk — a bérmunkás rétegek. Ez a tény nemcsak az utcai harcok jellegét határozta meg, hanem bizonyos fokig befolyásolta a Birodalmi Gyűlés hangulatát is. Természetesen a Birodalmi Gyűlés fő hangadói polgárok és értelmiségiek voltak, akik az egykorú francia, belga, svájci és amerikai haladó eszméktől, így a föderatív gondolatától áthatva ezek alkalmazását tűzték ki célul Ausztriában. Míg azonban a föderalizmus eszméje kezdetől fogva alapvető eleme volt pl. a csehek Ausztria átszervezésére vonatkozó terveinek, addig a magyarok — eltekintve attól, hogy nem tartoztak a Birodalmi Gyűlésben képviselt nemzetek közé — ennek a gondolatnak határozott ellenfelei voltak. De szembeállottak az Ausztriában élő nemzetek egyenrangúságának elvével is, amelyet pedig a császári kormány kezdetől fogva elismert. Az osztrák birodalom további fejlődésének egyik alapvető ténye éppen ebben keresendő: a magyar államiság, s annak képviselői Ausztria nemzetét — a németeket kivéve — nem tekintették egyen-

³ Uo. 11. April 1848. No. 102. Erwiderung auf Herrn Schuselkas.

⁴ Uo. Amtlicher Theil.

rangú „nemzettársaknak”. Ezzel pedig egyrészt eleve gátolták a polgári reformeszmeék uralomra jutását Ausztriában, másrészt azzal, hogy kizárólag az ugyancsak főuralmat gyakorló németeket tekintették magukkal egyenrangúaknak, csak dualista államszervezési formát tartottak elfogadhatónak a maguk számára. Ennek pedig az adott időpontban két igen súlyos következménye volt: (amely azonban a „dualizmus” későbbi hivatalos „győzelme” után is hatott): az egyik: 1848-ban a dualista, tehát a német melletti magyar főuralom biztosítása az összes többi birodalmi nemzet fölött — a Habsburg abszolútizmus katonai ereje és nagyhatalmi helyzete miatt — még időszerűtlen és kilátástalan volt. A másik: a nemzeti egyenrangúságnak kizárólag osztrák-német viszonylatban történő érvényesítése, ill. az ezért folyó küzdelem a magyarságot nemcsak népszerűtlenné tette a többi nemzetek előtt, de megkönyítette az abszolútizmusnak a különböző nemzetiségek szembefordítását és a forradalom, valamint a nemzeti törekvések fölötti győzelmét. Kétségtelen, hogy — ebben az időszakban — a Habsburg-Osztrák Monarchia összetartozása az a legfőbb gondolat és mozgatóerő, hiszen ennek alapján ítélték meg a kelet-közép-európai népek szerepét és helyzetét. Hogy a különböző népek megítélésével mennyire egyezett és érdekeiknek mennyire felelt meg ez a szempont, az természetesen eltérő volt. Míg az olaszoknak és a magyaroknak nem felelt meg, addig a csehek — mint alább látni fogjuk — ideológiát teremtettek e koncepció alapján. Mégis igaz: míg az olaszok — mint határnemzet — ebből a szempontból csak másodsorban voltak tekintetbe vehetők, addig a magyarság benntartása a Habsburg Birodalom közösségében ez utóbbinak hatalmi érdeke volt. Ezt tükrözi a hivatalos történetíró, J. A. v. Helfert tárgyilagosnak aligha tekinthető véleménye a magyar a többi nemzetiségekkel szembeni „erőszakosságáról”.⁵ Ugyancsak ő volt az, aki a magyarság és a német nemzeti egység kapcsolatáról, a Habsburg szemlélet alapján a következőket állapítja meg: „Ausztria számára kétségtelenül a legvégzetesebb jelentőségű volt a *frankfurtizmus és magyarizmus* (kiemelés a szerzőtől) kapcsolata, amennyiben az előbbieket ugyanazzal a határozottsággal vállalták és fenn-tartották, amennyire az utóbbiak kívánták és megeőlozták. A magyarok politikája Németországgal szemben egyszerű és jól kigondolt volt; abban az alaptételben összpontosult. A Lajtán-túli németiség számára minden lehetségest juttatni, s erejéhez képest meg is szerezni, hogy saját országukkal szemben a szlávokkal, románokkal, de magukkal a németekkel szemben is minél szabadabb kezet kapjanak. S minél szűre volt a magyar magatartása, amelyet saját hazájában német honfitársaival szemben megengedett magának, annál hízelgőbbek voltak már 1848 előtt azok a szírihangok, amelyek a Duna és Tisza partjairól a Magyarországon kívüli németekkel szemben hallatszóttak; az új korszak beköszöntése után pedig Frankfurtban magában is alig voltak Németország nemzeti fejlődésének és egységének meggyőzőbb ügynökei és szószólói, mint a pesti országgyűlés vezetői. Honfitársaiknak azt mondták, hogy csak a „fekete-pircs-arany, azaz a Németországgal egybeolvadt, (Magyarországon kívüli) Ausztriában található ószinte barátot”; s a frankfurti államférfiakat arra figyelmeztették, ne felejtsek el, „hogy Ausztriát csak Magyarország kényszerítheti, hogy becsületesen és hátsó gondolat nélkül bocsátkozzék Németország újjáalakításába”.⁶ „A gyakorlatban a magyarizmus ugyanazt a célt követte, amelyet a frankfurtizmus az általa kitárgított egységállamon belül tűzött ki magának. Németország határain belül válják minden németté, a dánok Schleswigben, a lengyelek Pesenben, a cseh-szlávok Csehországban és Morvaországban, a szlovének Karinthia-Krajnában és Délstájerben: Magyarország határai között mindennek magyarrá kellene lennie, a szlovákoknak és ruthénoknak, a horvátoknak és szerbeknek, a románoknak és szászoknak. Ha a magyarok saját törekvéseiket el akarják ismertetni hazájukban, akkor annyira engedékenyeknek és okosoknak kell lenniök, hogy a hasonló törekvéseket a szomszédos országban is érvényesülni engedik. Hogy a magyarizmus, frankfurtizmus ott célt érjen, ahhoz az kell — ismerték fel Pesten igen helyesen —, hogy Magyarország és Németország Ausztria fölött fogjon egymással kezét.”⁷

Helfert megállapításaiiban, Magyarországgal szembeni elfogultságai mellett, van bizonyos történeti realitás. A magyar és német uralmi törekvés az 1848-as forradalmi korszakban világosan kitűnt. Az osztrák-német polgárság jelentős része velük szemben még hajlott a Birodalom föderatív átszervezésére. Egyes német és magyar irányzatok

⁵ J. A. Freiherr v. Helfert: *Revolution und Reaction in Spätjahre 1848*. Prag. 1870. 160—161.

⁶ Uo. 193.

⁷ Uo. 223—224. és l. a 153. jegyzetben Szarvady megállapításaira való hivatkozást. (48)

viszont már kétségtelenül a dualisztikus államszervezés irányába mutattak. Félreértés volna feltételezni, hogy Helfertet — a történetírót — itt a német egységtörékvések, vagy a német és magyar antiföderalizmus zavarta. Helfertet, a Schwarzemberg-kormány miniszterét főleg az ingerelte, hogy ezen az úton nemcsak az Ausztrián túli németiség, de a magyarság is kivonja magát az osztrák abszolútizmus 70 milliós birodalomteremtésének vonzása alól, mint ahogy az később meg is történt.

A forradalmi Ausztriának kétségkívül egyik legfőbb, mindvégig meglevő belső problémája volt a Monarchia államszervezetének kérdése. A Monarchia nyugati felének önmagában is megoldatlan problémáit a magyar kérdés még bonyolultabbá tette. Helfert abszolutista szemléletében, a Monarchia ezen alproblémáit a következőképpen foglalta össze: „... A nemzeti elv... a pusztá szövetségi állami elkülönülésnél nem állhatott meg, hanem teljesen önálló és független népállamok követeléséhez kellett vezetnie, mint ahogy az olaszok is igénybe vették ezt az engedményt, egyedül nemzetiségük különbözősége alapján.”

„Ha az ausztriai szlávok ilyen végkövetkeztetésről semmit sem akarnak tudni, s ha egyfelől a területi viszonyok felborulásának lehetetlenségét el kell kerülni, de másfelől azt a szemrehányást is meg akarják előzni, hogy a régebbi tévedéseket más területekre akarják áttelepíteni, úgy két alaptételt kell leszögezni: először is, hogy a nemzeti kérdés megoldása nem történhetik az államjogi-területi viszonyokra való tekintet nélkül, utóbbiak, sokkal inkább előfeltételeit és alapjait alkotják az előbbieknél; másodsor, hogy ilyen alapon és ilyen határokon belül nem lehet szó semmilyen nemzeti fölé- vagy alárendelésről, hanem csakis *nemzeti egyenrangúságról*. (Kiemelés a szerzőtől.) Az előbbi viszonylatban a magyarok jártak elől, amennyiben a nemzetiségük minden előszeretete mellett a szent-istváni korona területeinek integritását helyezték államjogi alaptételüként törekvéseik élére; a másik mozzanatra vonatkozólag vitathatatlan a cseh-szlávok érdeme, amiért kiadták a jelszót, amely azonban ugyanakkor a cseh koronaterületek államjogi különállásának elismerésének igényére is fennáll...”⁸

Az eredendő különbségtétel tehát ebben a fogalmazásban is megtalálható: alig tagadható, hogy némi alappal. A magyarok — e felfogás szerint — teljesen független államot akarnak, a „csehszlávok” is önálló államra tartanak igényt ős koronaterületeik részére, de a többi szláv nemzetalakulattal szövetségi kapcsolatban, teljesen függetlenül attól, hogy ezek sem államjogi, sem társadalmi szinten nem érték el a cseheket. Más probléma, hogy a ködös múltba vesző szláv „rokoni” kapcsolatot elegendő-e szövetségi kapcsolat kialakításához, ill. az, hogy a magyarság esetében ilyen nem volt, s ilyen alapon „föderációs” viszony a Monarchia népei között valóban nem jöhetett volna-e létre? Ugyanakkor, amikor az Osztrák Monarchia demokratikus átalakításának szinte kizárólag ez az államszervezési forma felelt meg. Eltekintve ugyan attól, hogy Helfert sem azért vetette fel a csehek szövetségi készségét a magyarokkal szemben, mert ennek az államjogi megoldásnak a híve volt, hanem azért, hogy erről az oldalról is támadja a magyar törekvéseket és szembeállítsa ezeket a többi nemzetekkel; (Mint ahogy Helfert és más osztrák nézetek a nemzetek egyenjogúságának jelszavát elsősorban magyarelles élel igyekeztek elérni.); eltekintve továbbá attól is, hogy a Kárpát-medencében élő nemzetek bizonyos föderatív átszervezése — ha igen későn is — végül magyar oldalról is felmerült (pl. a „Március Tizenötödike” c. lapban 1849 március elején); tagadhatatlan, hogy a cseh és a magyar elképzelések között alapvető különbségek voltak, s ezek főképpen nem is abban állottak, hogy egymást kölcsönösen kizárták. Míg ui. a cseh (és az osztrák) föderációs koncepciók a *Monarchia teljes területének* összes népeit foglalták magukba, addig a magyar „Duna-könföderációs” elgondolások *csupán a Kárpát-medence* nemzetiségeire terjedtek ki a szabadságharc utolsó időszakában. S míg a cseh — osztrák koncepció e népek viszonylag fejlett gazdasági életében gyökerezett, polgári iparuk és kereskedelmük kezdődő expanziójának politikai kifejeződése volt, addig magyar viszonylatban a hazai nemzetiségekkel való együttműködés — 1849 nyarán — a közelgő vereség elhárításának kísérlete volt, s nem volt sem kellő társadalmi, sem pszichológiai háttere. A magyar fejlődés folyamata ellentétes irányú, amit az egykorúak eléggé bíráltak is. Erre vonatkozik Helfertnek még végül idézett gondolatsora is: „Ami Ausztria nemzetiségeit 1848-ban gyűlöletben, részben pedig véres küzdelemben egymással szembeállította, az egyenlőtlen helyzetük és bánásmódjuk volt, nem lett volna kézenfekvő az ellentétek és a széthúzás alapjainak megszüntetésére az a követelés, hogy történjék egyszer kísérlet egyenlő helyzetük és bánásmódjuk kikísérletezésére? A régebbi egyenlőtlenség abban állott, hogy a Birodalom magyar felében a magyarságnak kiváltságos helyzete volt, amíg a nem magyar, valamint az összbiro-

⁸ Uo. 260—261.

dalmi vezetésű területeken a németiséget helyezték előtérbe. Mi készítette azonban az osztrák kormányt — kérdezik nem német részről —, hogy politikájának tartós alapjául kizárólag a német jelleget tekintse? Nemzeti volta nyilván nem volt az, mert a német törzs a Lajthán és a Kárpátokon innen és túl a népesség kisebbségét teszi ki. . . . Ezen aktus politikai oka nem volt más, mint az, hogy az állam fennmaradásának támaszát, amelyet II. Ferenc a német császári trónusban nem találhatott meg többé, öröklött államainak saját erőiben és nevezetesen két hatalmas országcsoportjában, a magyar és a cseh koronában keresse meg; mert a bécsi udvari körökben 1804-ben köztudomásúan sokáig tanakodtak afölött, hogy vajon az uralkodó ne „Magyarország és Csehország” császári címét vegye-e fel? Ezután Monarchiánk bel- és külpolitikája kizárólag osztrák lehetett. Ausztriának a súlypontját saját magában kellett megkeresnie; régi megszokott és kedvenc látszat-érdekeit kellett valódi érdekeinek feláldoznia. Csakis ezen az úton találkozható Ausztria ismét a népeivel, csakis ezen az úton volt az utóbbiak kibékülése elérhető, amelyben egyik sem tehet szert mesterséges előnyökre a másikkal szemben, hanem mindyegyet egyenrangúan, megfosztva az egymással szembeni túlgörgetés (Überhebung) és ellenségeskedés minden alapjától, eltünteti a kölcsönös irigységet, rosszindulatot és gyűlöletet és egyedül az egymás közötti szabad és nemes vetélkedésre készítve érzi magát.”⁹

A Monarchia népeinek föderációs problémái és az ilyen irányú reformkísérletek a Lajta innenső oldalán aligha tarthattak számot érdeklődésre. Az a rendi eredetű középosztály, s azok az általa befolyásolt rétegek, amelyek, főleg magyar részről a Monarchiát fenn akarták tartani, nem tartották igényt a föderációs átalakulásra, hanem csorbítatlannul akarták átmenteni az egykori birodalmi nagyságot, mert az osztályigényeiknek is jobban megfelelt. A magyarságnak a Habsburg Monarchiához való viszonyában burkoltan a polgári fejlődésben való elmaradás jutott kifejezésre. A Ferenc József korszakát átszövő abszolutista elemek, amelyeknek nyomai magában az alkotmányban, de különösen a politikai gyakorlatban érvényesültek „megmentették” a birodalmat a sajátosan polgári föderációs átalakulástól. Kétségtelen, hogy a föderalista törekvésekre az első csapásokat 1849. március 4. oltmüzi oktrojált alkotmány mérte (tehát a császári hatalom), de az a további fejlődés, amely éppen a magyar társadalom részéről irányult az abszolutizmus ellen, s államjogi önállóságának, valamint az osztrák hatalommal való egyenrangúságának helyreállítására szintén elkerülte a föderatív államszervezési lehetőségeket, ezzel is hangsúlyozva, hogy nem tekinti magát a kelet-közép-európai kis nemzetek egyikének, hanem olyan államalakulatlaknak, amelynek a vezető osztrák hatalommal egyenlő államjogi helyzet jár. S bár ezt a rangot a kedvezőtlen történelmi körülmények között bizonyos értelemben meg is tudta őrizni, kétségtelen, hogy a Duna-táji népek környezetében ezzel az igényével nem tudott népszerűséget és álláspontja iránti szolidaritást szerezni. Ennek az igen súlyos helyzetnek az esetelésére e helyen tartjuk indokoltnak a magyar álláspont egykori legnagyobb ellenfelének, Fr. Palacký néhány megállapításának megidézését. Palacký álláspontja három vonatkozásban is polgári szemléletét tükrözi: elsősorban a nemzetek egyenrangúságának elismerésével; másodsorban a Habsburg Monarchia föderatív átalakításának követelésével; harmadsorban azzal, hogy elutasítja Ausztria részvételét a német egységben, mert úgy látja, hogy Ausztria belépése az egységes Németországba a délkelet-európai népek számára milyen veszélyt jelentene. Nem kétséges, hogy Palacký szemléletét két szempont különösen befolyásolta: egyrészt a cári orosz hatalomtól való félelem, másrészt a magyarsággal való szembenállás. Kosáry Domokos egyik régebbi tanulmányában részletesen foglalkozik a föderalizmus kérdésével a dunai népek újkori történetében, s utal Palacký és más délkelet-európai szerzők véleményére is.

Palacký nyilatkozataiban és írásaiban (még ha 1848 után kerültek is nyomtatásba, bár tartalmuk régóta közismert volt) korának és a kor problematikájának három fő témája: a magyar különállamiság, Ausztria föderációja és a német egységhez való viszonya, szoros összefüggésük miatt sem választható mindig külön. Ez figyelhető meg a következő idézetekben is, amelyekben főleg az osztrák problémáról lesz szó: „Ha a következő előfeltételeket leszögezzük: 1. az osztrák államban jog és törvény (azaz állami összakarat) uralkodik, semmi esetre sem erőszak és önkény; 2. az osztrák állam a legkülönbözőbb nemzetiségekből áll össze; 3. egyetlen népek sincs előjoga más nemzetek fölött, nem lehet és nem szabad más nemzeteket saját külön céljaira felhasználnia — ha mindez így van, úgy igazán nem látom be, hogy lehet ilyen premisszákból — hacsak nem akarnak nyilvánvalóan hamis eredményekre jutni, más követeltetéseket levonni, mint Ausztria népeinek

⁹ Uo. 284—285. *D. Kosáry: Nationalisme et internationalisme dans l'histoire des peuples danubiens. Revue d'histoire comparée* XXV. Année 1947. Nouvelle série, Tome VI. No. 2.

egyenrangúsági elvét. Aki ezzel a tétellel szembehelyezkedik, s azt elméletileg is tagadja (mint ahogy azt pl. a magyarok tették 1848-ban, mielőtt nem sokkal a világsi katasztrófa előtt, Szegeden 1849 júliusában elismerték) annak előbb vagy az ősszel vagy legalább egyet az említett premiszák közül meg kell cáfolnia. . . . Eközben nem titkolhatjuk el, hogy az egyenjogúsági elv gyakorlati megvalósításával szembeni ellenállás nem csupán a birodalmi vagy a területi kormány résztvevői részéről indul ki Ausztriában, hanem a magán sokkal makacsabban nyilvánul meg egyes népek szellemében és a többiekkel szembeni felfogásában; ezt a szellemet elég kifejezően képviselik a németek és a magyarok, részben azonban a lengyelek és az olaszok is. . . . Nem tagadom, hogy magyaroknak teljes joguk van a büszkeségre, országuk alkotmányának ezeréves fennállását illetően arra, hogy ennek fenntartásáért — a változott körülményeknek megfelelő szükségletek szerint — minden erejüket bevessék; anélkül azonban, hogy fennakadnék a kérdésnél; magyar vagy szláv eredetű-e a magyar alkotmány, szeretném, ha nem mellőznének Magyarországon két felet-több fontos tényt. Először is azokat a hatalmas áldozatokat, amelyeket a cseh korona országai két teljes évszázadon át (16. és 17. század), amidőn még a lófark lengett a budai vár fokán, a magyar korona védelmében hoztak. . . . Másodsor az a körülmény, hogy a nemzeti egyenrangúság elve sehol más országban nem érvényesült és nem őrződött meg annyira, mint éppen Magyarországon azokban az évszázadokban, amidőn a régi alkotmány uralkodott és a latin volt a diplomácia, a hivatalok és az iskola nyelve; az igazi veszeiy azóta fenyegette ezt az alkotmányt, amikor ezeket a tartószlopokat elvetették. A valóságban alig tagadhatja valaki, hogy a magyar korona országainak szerencsétlen eseményeit 1848-ban már említett szegedi határozattal meg lehetett volna előzni, ha azt egy évvel előbb nemcsak meghirdették, de meg is valósították volna. . . . Hogy oly különböző eredetű nemzetek több mint három évszázadokkal ezelőtt, szabad elhatározásból az osztrák államban egyetlen állami egésszé egyesültek, azt nagy jótéteménynek tartom, amelyet az isteni gondviselés e nemzeteknek juttatott. . . . Mi csehnek valóban őszintén kívánjuk magunknak Ausztria fenntartását és egységét, mert amidőn azt tartjuk, hogy *a saját* (kiemelés a szerzőtől) erőnkből alig tudnánk önálló szuverén államot létrehozni, történelmi-politikai egyéniségünket, különleges nemzetiségünket, sajátos kultúránkat, végül pedig autonóm életünket sehol s semmiképpen nem tudnánk jobban megőrizni, mint Ausztriában — persze egy szabad, az autonómia és egyenrangúság alapján szervezett Ausztriában”.¹⁰ . . . Végül Palacký 1848. április 11-i írásából indokolt néhány elvileg fontos rész felidézése, amely meghatározóan hatott ki a további események alakulására, még inkább azonban a Monarchia további politikai-szellemi légkörének fejlődésére: „. . . az európai Délkelet, az orosz birodalom hosszában, számos származásilag, nyelvileg, történetileg szokásaiban különböző nép él, szlávok, oláhok, magyarok, németek, hogy a görögökről, törökökről, albánokról ne is szóljunk, amelyek közül egyik sem elég nagy ahhoz, hogy a túl hatalmas keleti szomszédal szemben eredményes ellenállást tanúsítson; erre csak akkor képesek, ha egységes és erős kötelék fűzi őket egymáshoz. Ezen szükségszerű népi egyesülés igazi életére a Duna: központi hatalma ezért nem távolodhat el messzire ettől a folyamtól, ha egyáltalán hatásos akar lenni és maradni. Való igaz, ha az osztrák császárság nem létezne régóta, akkor Európa érdekében, az emberiség érdekében, *sietni kellene létrehozni* (kiemelés a szerzőtől) . . . az osztrák állam végtelen elvakultságában idáig maga is félreismerte, megtagadta tulajdonképpeni létének erkölcsi és jogi alapjait: minden jogara alatt egyesült nemzetiség és vallás teljes egyenjogúságának és egyenlő elismertetésének alaptételét. Majd a következőket fejté ki: „Bécs Európa érdekében nem süllyedhet vidéki várossá! . . . Nem Ausztria Németországhoz való csatlakozásának, hanem az ellenkezőjének volna értelme. Ha azonban a német nemzeti érzéssel szemben ez a feltételezés is megengedhetetlen, akkor nem marad más, mint az, hogy a két hatalmat, Ausztriát és Németországot egyenrangúan szervezzék egymás mellett, eddigi szövetségüket, örökös véd- és dacsövetségéggé változtassák, s ha ez mindkettő érdekeinek megfelel, vámegegyeményt kötnek egymással. Minden olyan rendszabálynál, amely Ausztria függetlenségét, integritását és hatalmi fejlődését, nevezetesen keleti irányban, nem veszélyeztet, mindig örömmel kész vagyok közreműködni . . .”¹¹

¹⁰ Dr. Franz Palacký: Oesterreichs Staatsidee. Wien 1872. 17, 18, 23, 55. Az 1865. évben írott cikkekből.

¹¹ Palacký levele a frankfurti nemzetgyűlés 50-es bizottságának elnökéhez Saironhoz, válaszképpen arra az 1848. április 6-án kelt meghívólevélre, amely a cseh képviselőket Frankfurtba idézi. Palacký elutasító válaszlevele 1848. április 11-én kelt és a *Ge-dänkblätter* c. gyűjteményben jelent meg Prágában 1874-ben.

A kortárs Palacký szemléletében tehát Ausztria a saját cseh és szláv rokonnemzetei számára olyan védelmet jelentett, amelynek legfőbb rendeltetése — politikai berendezkedésétől szinte teljesen függetlenül — e kis nemzetek létének és fennmaradásának védelme volt, még akkor is, ha ez állami szuverenitásuk egy részének feloldozásával járt az osztrák hatalom javára, a német egységgel és a magyar különállással szemben. Ilyen értelemben a csehek — és a többi szláv nemzetek — ha utóbbiak nem is a történeti tudatosság ilyen magas fokán — a Habsburg hatalom legjobb támaszai voltak, melyek épp úgy szemben állottak az Ausztriát magába foglaló német egységgel, mint maguk a Habsburgok. De szembekerültek — ezen álláspontjuk alapján — az osztrák, sőt a német baloldallal is, amely a német egység megteremtésében az európai forradalom legaktuálisabb és egyik legfontosabb feladatát látták, s a magyarokkal is, akik ebben nemzeti függetlenségük és teljes állami létük legfőbb zálogát ismerték fel. Így került az osztrák baloldal és a magyar szabadságharc — elismerten — a forradalmi mozgalmak élvonalába, míg a szláv mozgalmak — a Habsburgokkal együtt — az ellenforradalom legjobban elítélt képviselőivé lettek. Tagadhatatlan, hogy ez a megítélés nem volt teljesen alaptalan, ha a nyugati szláv törekvések viszonylatában sok szempontból igen felületes is. Nemcsak azért, mert egyes szláv népek — mint a csehek és a lengyelek — éppúgy szembenállottak a valóban reakciós Habsburgokkal szövetséges cári orosz hatalommal, akárcsak 1849-től kezdve — a magyarok. De azért is, mert pl. az osztrák-németekkel majdnem azonos gazdasági szinten levő csehek a kor polgári demokratikus követelményeinek megfelelő alkotmányért küzdöttek az osztrák nemzetgyűlésben és Ausztriának olyan szövetségi állammá való átalakításáért, amely nem lett volna ugyan része a német egységállamnak, amely azonban mégis Kelet-Közép-Európa egyik leghaladóbb kezdeményezésévé nőtte ki magát, még akkor is, ha végül éppúgy elbukott, mint a magyar szabadságharc. Így nyilvánvalóvá lett, hogy egy nemzet alapvető léteérdekei lényegesen befolyásolhatják egyes osztályain túlmutató elhelyezkedését a népek együttesében. Végső fokon ez a körülmény határozta meg a Habsburg Monarchia két, politikailag legjelentősebb nem német nemzetének a helyét és egymáshoz való viszonyát is, ami az egész birodalom további sorsára is kihatott és a bécsi Birodalmi Gyűlés légkörét is befolyásolta. Ezért igen fontos hogyan látja a modern osztrák történész Josef Redlich a cseh — magyar viszonyt és a csehek helyzetét 1848 — 49-ben a Habsburg Birodalomban. „Végzetserűen hatott . . . az a körülmény, hogy a bécsi Birodalmi Gyűlés többsége a csehek vezetése alatt a magyarokkal szemben nyíltan ellenségesen viselkedett, anélkül, hogy a legtávolabbról is elegendő alkotóerőt éreztek volna egy az új birodalmi parlamenten nyugvó konstruktív politikához, amely alkalmas lett volna ahhoz, hogy a magyar nemesség meggondoltabb elemeivel megérthesse magát, s az önálló Magyarországot egy föderált összmonarchiába beilleszsen.”¹² Ehhez a megállapításhoz Redlich még a következő megjegyzéseket fűzi: „Ebben a kritikusi időpontban vált különösen érezhetővé a Ferenc-féle kormányrendszer káros öröksége: a Monarchia népeinek kölcsönös elidegenedése, a kölcsönös szellemi kapcsolatok hiánya, az igazi politikai tapasztalatok távolmaradása azoknál, akik a népek nemzeti és demokratikus mozgalmainak a vezetőivé lettek. A főfelelősség mindazonáltal azért, hogy az egyes nemzeti forradalmak egyre feloldhatatlanabb csomót képeztek, végül pedig csak erőszakkal látszottak kicsomózhatónak, kétségtelenül a magyarok és a kossuthizmus terhére írandó. Mert ezek voltak, akik merev államjogi jogászpolitikájukkal elzárták az utat az önállóvá lett Magyarország számára a kiegyezéshez mind a horvátokkal, mind pedig a bécsi kormánnyal (ti. 1848-ban). Tény, hogy utóbbi még a nyári hónapokban is megállapodást remélt a Batthyány-kormánnyal a hadsereg és az államadósságok kérdésében. Pulszky emlékirataiból és b. Kemény 1850-es írásából egyaránt kivehető, hogy a budapesti kormányon belül nagy nézeteltérések voltak. Kossuth gátlástalan agitációja és fantasztikus becsvágya a magyar országgyűlés meggondoltabb férfiai, mint Deákot és Eötvöst, megkadályozta abban, hogy befolyáshoz jussanak. Ehhez járult, hogy miként Bécsben, úgy Budapesten is, teljesen hiányzott a politikailag érett sajtó, s ami volt, az előszeretettel fokozta az amúgy is meglévő bizalmatlanságot, amellyel a népek az udvarral és a bécsi miniszterekkel szemben viseltettek. Bécs különben is teljesen csődöt mondott ebben a válságban . . .”¹³ E megjegyzészerű kiterő után Redlich így folytatja helyzetismertetését: „A csehek helyzete mindenekelett a magyar nacionalizmussal szemben volt negatív és elhárító, mert annak szlávellenes nyelvi politikája az 1840-i országgyűlés és a latin nyelvhasználatnak a magyar államnyelv javára történt megváltoztatása óta a legmélyebb izgalmakat keltezte

¹² Josef Redlich: Das Österreichische Staats- und Reichsproblem. I. Bd. Leipzig 1920. 99.

¹³ J. Redlich i. m. 12. Teil. Exkurze u. Anmerkungen No. 50. zur S. 199. 58.

a szlovákoknál, de a szerbeknél és horvátoknál még nagyobb mértékben. A cseh mozgalom eleve szolidárisnak érezte magát mind a kettővel. A gyakorlatban elsősorban a horvát kérdés és a szerb nemzeti mozgalom határozta meg tartósan a csehek politikáját az 1848-i birodalmi válságban. S különösen, amióta a cseh vezetők számára világgóssá vált, hogy Jellasics felkelése a Batthyány – Kossuth-kormány magyarközpontúsága ellen, az udvar és a központi kormány titkos helyeslésével találkozott, azóta vált a csehek hajlandósága egy kormánypolitika felé egyre nagyobb mértékben a demokratikus és nagynémet baloldaliak leghevesebb támadásainak céltáblájává a Birodalmi Gyűlésben éppúgy, mint a bécsi sajtóban, s ez vezetett oda, hogy a Birodalmi Gyűlés egész helyzete tarthatatlanná vált Bécsben az októberi küzdelmekben.”¹⁴ Ha ezen fejtegetésekhez még hozzáfűzzük, hogy a magyarságnak 1848 tavasza után kibontakozott ellentéteit egyfelől az udvarral, másfelől a Monarchia szláv népeivel alkotmányjogi megfontolások is fokozták, amennyiben kiderült, hogy az uralkodónak tulajdonképpen nem is volt joga az összbirodalom rovására a birodalom egy része javára engedményeket tenni – akkor igen közel jutunk ahhoz a következtetéshez, hogy a Magyarország önállóságát biztosító áprilisi törvények csupán a politikai délibáb játékaik voltak. Erre utalnak az osztrák kormány minisztertanácsainak és különböző államiratainak megállapításai. Úgy – többek között – az 1848. augusztus 27-i minisztertanács (2062. sz.) jegyzőkönyve, ill. Latour hadügyminiszternek Feszterházy herceghez intézett jegyzékében található kitétel, amely szerint az 1848 „... április 11-én engedélyezett magyar birodalmi törvények a gyakorlatban aláásták a Pragmatica Sanctiót. Ezért tartja a leghűségesebb minisztertanács a kötelességének, hogy külön emlékiratban fejtsse ki, az osztrák Monarchiát alkotó országok meglazult kötelekei összefogásának szüksége beállott, s a meglévő visszasságokkal szembe kell szállni. A magyar minisztérium szerencsére támogatja a leghívebb miniszterek fáradozását, amennyiben maga is abból az alaptételből indul ki, hogy a Pragmatica Sanctióhoz ragaszkodni kell.”¹⁵ Majd felsorolja a szükségesnek bizonyuló intézkedéseket, amelyek szinte kizárólag a horvátok ellen folyamatban levő magyar akciók leállítására vonatkoznak. Az ugyanezen minisztertanácsai aktaszám és dátum alatt szereplő emlékirat, amelynek címe: „Azon törvények összeállítására, amelyek Magyarországnak a többi osztrák tartománnyal való s a Pragmatica Sanctio általi egyesítésére vonatkoznak”, olvashatók a következő sorok is, amelyek a Pragmatica Sanctio magyar törvényének ismertetése után következtek: „... Azon egység, amely az összállam kifelé irányuló képviselése, a fegyveres hatalom irányítása, s a nagy ügyek legfőbb közigazgatása jelentett, semmi esetre sem szűnt meg; sem az alaptörvények értelmében az egyes birodalmak és részek területi önállósága, s még sokkal kevésbé szándékozták az egyes területek egymás alá rendelését elérni. Minden országnak meg kellett tartania sajátos törvényeit és közigazgatását, s képviselést, valamint a központi szervek egyenlő bánásmódját, ahogy azt Magyarország számára az 1790 – 91-es országgyűlés oly szépen és helyesen kifejezésre juttatta; hogy szabad birodalom legyen, egész törvényes igazgatása szempontjából független, azaz nem lehet semmilyen más birodalomnak vagy népnek alávetve, s mivel önálló, saját alkotmánnyal rendelkezik, ezen törvények és szokások szerint kormányoztatik, nem pedig más területek normái szerint.”¹⁶

Kétségtelen, hogy a Pragmatica Sanctio azon alaptörvények egyike, amelyeket mind az osztrák, mind a magyar fél közel két évszázadon át a maga igazának bizonyítékként használt fel. Az uralkodóház a birodalom részeinek együtt-tartását kívánta vele elérni, magyar részről pedig minden olyan kapcsolat megszakítását, amely túllépte a legszorosabb értelemben vett perszonálunió kereteit, tehát úgyszólván a teljes függetlenséget, amibe távolabbról végső fokon az is belefért, hogy a „törvényesség”-en esett sérelem (mint amilyen az 1848. december 2-i uralkodóváltás is volt) a „jogeljátszás” sajátosan magyar változata; amely az 1849. április 14-i trónfosztást is maga után vonhatta. Ilyen értelemben igazolható a Kossuth Lajos által képviselt függetlenségi irányzat is, amely osztrák nézőpontból más jelleget kapott, nem a Magyarországon közel másfél évszázad óta politikai programot és jelszót jelentő ideális példaképet. Ausztriai viszonylatban a kép így fest: „Azokról az erőkről és politikai eszmékről, amelyekkel a birodalmi probléma magyar részről szembenállott, tulajdonképpen minden Kossuth neve alatt foglalható össze: Ez képességeiben és hiányosságaiban egyaránt jelentős, démonikus férfiú működésének a forradalom kitörése előtti évtizedében a magyar társadalmat a legmélyebb rétegeig megmozgatta, új és világosan meghatározott irányt szabott politikai gondolkodásának. Február eleje óta kísérteties erővel tört a régen megnyitott pályán a forradalom felé, sőt

¹⁴ Uo. 199 – 200.

¹⁵ Uo. I/2. kötet 52. Anmerkung 47.

¹⁶ Uo. I/2. kötet 53 – 54.

ezen túlmenően Magyarország állami függetlenségének végső célja: a szigorúan magyar módra centralizált nemzeti hatalom felé . . . Magyarország teljes állami függetlenségének és önállóságának egész eszméje s ezzel egyidőben a magyarság egyetlen törvényes uralkodó néppé, az ország ún. politikai nemzeté nyilvánítása mindazokon a területeken, amelyek a szentistváni korona birodalmát alkották azt jelentette, hogy vele szemben a lakosság messze legnagyobb többségét alkotó nemzetiségek politikailag úgyszólván jogtalanok maradtak.” „Ezt az egész Kossuth és hívei által a végső következtetésekké vitt ideológiát a márciusi forradalom óta, s annak segítségével a magyar nép minden társadalmi osztálya a magyar politika igazi alapjaként vette át, még akkor is, ha . . . ezen osztályok egy része még a forradalom folyamán maga húzódik vissza ettől a politikától, hogy 1849 után a habsburgi birodalmi gondolattal való kiegyezéshez térjen vissza . . .” „Az imperializmus, amellyel Kossuth és hívei népüket eltöltötték, tehát kezdetről fogva kettős arcú, egyfelől túlzóan nacionalista minden más magyarországi néppel, néprésszel és annak nyelvével szemben; ugyanekkor azonban a függetlenségi eszmét is képviseli abban az értelemben, hogy a teljes elszakadást jelenti az uralkodóház örökösödési jogában megtestesült, s többé-kevésbé reálisán és eredményesen létrejött osztrák államtól, a Monarchiától. Magyarország váljék teljesen önálló magyar birodalomná Európában, s ebből a célból rendelje alá feltétlenül a magyarságnak mint uralkodó népnek, az összes határain belül élő más nemzetiségű elemeket: ez a birodalom legyen egy nemzetileg magyar *egységállam*”.¹⁷ (kiemelés a szerzőtől) „ . . . Miközben . . . (a modern magyarság ti.) . . . a döntő pillanatokban a régi rendi felfogás azon rendíthetetlen alkotmányjogi alapjából kiindulva ragaszkodott ahhoz, hogy politikáját kizárólag a koronás királlyal való tárgyalásokban rögzítse és fejlessze tovább, épp ilyen kitarótan került a maga részéről a tárgyalásokat Ausztria népeivel, az osztrák egységállam alkotmányos összefogásán belül — ezzel minden lehetőséget kizárta Ausztria és Magyarország modern, többé-kevésbé föderatív kapcsolata kialakulásának.”¹⁸

Redlich megállapításainak a jelentősége nem abban keresendő, hogy rokonszenvez-e az egykori magyar politikai irányzatokkal, vagy szemben áll-e velük? Megállapításainak jelentősége abban áll, hogy bizonyos törvényszerűségeket magyar oldalon is felismert és tudomásul vett. Így elsősorban azt, hogy ugyanakkor, amikor a magyar állam kétségkívül képviselt bizonyos asszimilációs befolyást a területén élő nemzetekre, amelyet némi rosszakarattal tudatos magyarosítási vagy hódítási törekvésnek is fel lehetett tekinteni, ugyanakkor a magyar függetlenség küzdelmek ugyanezeknek a népeknek az önállósági mozgalmait is felerősítették, annál is inkább, mivel a népek szoros szomszédságában, de a magyar államhatárokon túl, olyan rokonnépek éltek, amelyek a velük való egyesülés eszméjét, történelmi fejlődésük napirendjére tűzték, kétségtelenül magyarellenes élel. Redlich másik jelentős magyar vonatkozású felismerése: az, hogy a magyar nemzet a Birodalomhoz való viszonyát kizárólag az uralkodóval folytatandó tárgyalásoktól tette függővé és kizárt minden érdemleges politikai érintkezést az osztrák állam tényezőivel. Ez nemcsak a federalisztikus birodalmi átépítést tette lehetetlenné, hanem egyben a dualisztikus államszerkezet útját egyengette. Hogy a magyar politikai vezető köröknek ez volt az igazi célja, az aligha lehet kétséges, még akkor sem, ha ennek távolabbi következményeit nem ismerték is fel.

Az azonban mindinkább világossá vált a magyar politikai vezető réteg számára, hogy az az új szerep, amelyet nemzetének szán jelentős változtatásokat igényel a magyar társadalom szerkezetében. Az egyenragúság Ausztriával, ill. a Habsburg Monarchiában betöltendő új szerep a társadalom strukturális átépítését követelte, amelyet 1846-ban Eötvös József fogalmazott meg „Reform” c. művében. Eötvös a megyerendszer átalakítását, és a „nemzetiségünk” védelmében tett változtatásokat tartotta a legsürgetőbbnek: „ . . . jelen megyerendszerünk mellett a’ törvényhozás, mely csak egy osztály’ érdekeit ’s azokat sem kellő arányban képviseli, ’s képviselői’ kezét utasításokkal bilincseli le, nem lehet a’ nemzeti haladás’ vezetője. Továbbá:

Hol a’ közigazgatásban nincs semmi egység ’s felelősség, rendet nem kereshetünk. Hol az egyes törvényhatóságok szabályalkotási jog’-czíme alatt majdnem törvényhozási hatalmat gyakorolnak, ’s a’ bírói eljárás akként rendeztetett el, mint hazánkban, valódi személys szabadság nem létezhetik.

Hogy pedig rend, szabadság ’s célirányosan rendezett törvényhozás nélkül haladni nem lehet: talán a’ jelen állapotok’ legtúlzóbb magasztalója sem fogja tagadni.”¹⁹

¹⁷ Uo. 203 — 204.

¹⁸ Uo. 205 — 206.

¹⁹ Reform. Írta B. Eötvös József. Lipse 1846.

„Egykor nemzetiségünket csak a kormánytól féltettük, jelenleg a felsőbbség, melyet a magyar elem magának törvényhozás útján kivitt, ellenhatást idézett elő hazánk idegen ajkú lakosai között, 's ezt én sokkal veszélyesebbnek tartom. Pánszláv mozgalmakról hallunk, a német-egység eszméje hangoztatik Magyarországot közepette; az illirizmus felütötte zászlóját; szóval: minden néptörődék, mely hazánkban századokon keresztül nyugodtan élvezi a magyar polgári állomány védelmét, független nemzetiségről, vagy más rokon, de nem magyar fajokkai egyesülésről ábrándozik . . .”

Nem véletlen, hogy a magyar nemzet polgári átalakulási folyamatában a nemzeti-ség kiteljesedése, s alkotmánya elsőrangú szerepet játszott. Így történt, hogy ezen átalakulás vezetőinél ez a probléma szoros kapcsolatban merül fel egymással, nemcsak Eötvös Józsefnél 1846-ban, hanem már ezt megelőzőleg Wesselényi Miklósnál is, 1843-ban. Wesselényi számos európai nép példáján mutatja be azt, hogy a nemzeti és a polgári érdekek közösek, s hogy, ha a nemzet valóban jelentős szerepre tart igényt az újkori történelemben, akkor elsősorban belpolitikai vonatkozásban kell a kor színvonalára emelkednie. Ez különösen vonatkozik a magyarságra. Annál is inkább, mivel az európai népek közül egyet sem „fenyeget” azon veszély, (ti. a szlávizmus veszélye) sem annyira, sem oly súlyos alakban, mint Magyarországot”.²⁰ A „pánszlávizmus” veszélye a magyar értelmiség egy jelentős része számára úgyszólván a 19. század első felétől kezdve a magyar politikai palettának egyik legélénkebb színévé lett. Itt két mozzanat különösen hangsúlyozandó. Az egyik az, hogy a cári orosz hatalom már jóval Világos előtt is lidércnyomás-szerű félelmet keltett a magyar politikai köztudatban, annál is inkább, mivel ez kezdetről fogva párosult azzal a másikkal, amely magyarsággal szembeni idegenkedést kíséri. Ez utóbbira Wesselényi nem tud eléggé elkeseredett szavakat találni: „Csak egy van, miben 'a magyaron kívül a többiek, nemzeti, vallási, polgári helyzetük különbségei mellett, 's azoknak daczára csaknem mind megegyeznek és egyesülnek. És ez — oh fájdalom és keserv! — 'a magyarok iránti idegenkedés 's nagyrészt gyűlölség. A nemkíváltságos osztály' nagy tömegének még egy más érzeti gyűlpontja van: ti. a nemesség gyűlölése . . .” „ . . . Honunkban létező német nemzeti elemeket, vagyis a német népesség-okozta nemzeti osztályt csak negatív bajnak lehet tekinteni. Ez is nemzeti egységünk egyik csorbáját teszi. De azon nemzetiség, ha elválva 's külön áll is tőlünk; de nem áll ellenünk . . .” Más az oláh . . . más viszonyú. De a szláv minden tekintetben legfenyegetőbb” . . . (256 — 257.)

Ezzel kezdünk eljutni ugyanannak a problémának a visszájához, amelyet már igen éles formában Palackynál is megtaláltunk: a magyarság és a környező népek viszonyához. Nem tagadható, hogy ez a viszony a magyarság vezetőinek igen súlyos problémákat okozott. S még az sem állítható, hogy akár Eötvös, akár Wesselényi, akiket eddig idéztünk, nem voltak tudatában azoknak a társadalmi problémáknak, amelyek hátrányosan befolyásolták vagy érintették a magyar nemzetiség kibontakozását és fejlődését. Ismerték, természetesen a magyarországi nemzetiséget, törekvését anyanyelvük fejlesztésére és terjesztésére: „Törvényhozásunknak joga, sőt kötelessége a magyar nyelvet terjeszteni” — írja Wesselényi —, . . . „Kíméletet annyira tartván szem előtt, amennyire azt a' cél megengedi, mivel az különben másoknak terhelésévé' s az egésznek károsá válnék — úgy a köztünk lakó szlávoknak is kötelességük . . . a magyar nyelv terjedését nemcsak nem gátolni, sőt előmozdítani . . . csak annyira élni anyanyelvükkel; s csak annyira ápolni azt, hogy az által a magyar nyelv terjesztése, 's mindenki általi megtanulása, — mi a mindenek előtt szükséges nemzeti egység' nagy célja' elérésére múlhatlan — ne gátoltassék” . . . Majd alább: „ . . . Hogy nyelvroket a honra erőltetve, azt tegyék közigazgatás', közgyűlések, ' törvényhozás' és törvény' nyelvév: azt kétségkívül békés és törvényes úton elérni maguk sem képzelhetvén csak Magyarhon' fegyveres meghódításától, 's a magyar nemzet' rabigába vetésétől reményhetnék. Hogy külön független nemzetül — önállású nemzetet 's országot képezzenek: ez is egyedül ugyanazon a módon történhetnék; vagy pedig Magyarhontól elszakadva és mostani uralkodást 's álladalmi viszonyokat felforgatva; mi megint vagy az orosz hatalommal, mint külső ellenséggel, vagy a' szláv forradalommal, mint dúló árrai szövethkezésnek, lehetne bűnkörholta' s vérrel pecsételt eredménye . . .” (uo. 280 — 281.)

Amidőn az újkori, polgárosuló magyarság egyik legsúlyosabb problémája: a szláv kérdés így magyar és szláv oldalról teljes élességével egyaránt felmerül néhány megjegyzés elengedhetetlennek tűnik.

²⁰ Uo. 75, 76. B. Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében. Lípce 1843. 249.

Elsősorban az, hogy a liberális magyarság vezetői a magyarosítást, ill. a magyar nyelv terjesztésének folyamatát erőszakmentesen kívánták keresztülvinni.

Másodsorban: nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a szempontot, hogy bármilyen liberálisak, politikailag tájékozottak és műveltek voltak is a magyarság vezetői, úgy ítélték meg, a magyarságnak történeti joga, hogy a Kárpát-medence uralkodó nemzete legyen. És a 19. sz. közepétől éppen ezt a történetileg kialakult uralmi helyzetet érezték fenyegetettnek. Számukra a szlávtság megerősödése, a szláv terjeszkedés jelentette nemcsak a magyarságot, hanem az egész Habsburg Birodalmat fenyegető legfőbb veszedelmet.

Harmadsorban: a „szláv veszély” — főképpen ahogyan az a magyar tudatban tükröződött — két összetevőből állott: a magyarországi szláv mozgalmak kezdeti megnyilvánulásaiából és a cári orosz hatalom terjeszkedésének jeleiből. Kétségtelen, hogy a szláv mozgalmak e két ága kölcsönhatásban volt egymással és erősítette egymást. Így szakadhattak ki Wesselényiből lidérces félelmei: „A szláv köznép csak az anyag — de nagy és tömött — melyet a mozgalmak’ avatottjai céljaikra biztosan ’s teljesen használhatnak . . . Állításuk szerint honunk örökjük ’s őket illeti; mi bitorlók vagyunk . . . ábrándjukban Magyarországot Szlávországgá, ’s abban’ a’ szláv nemzetiséget célozzák uralkodóvá tenni. Mások közöttük kegyelmesebbek irántunk. Horvát- és Tótországot az egyik, az úgynevezett tót vármegyéket pedig egy más alkotandó szláv álladalom’ kiegészítendő részévé szánván; mintek magyarokat honunk’ közepén azon részre szorítva, melyet tisztán magyarok laknak, egy kis tartományocskává szigorodva — megengednének létezni, vagyis tengődni.” (i. m. 261.). „ . . . A szláv követelők mellett, túl az oláhok akarnak pörbeidézni, ’s örökösödési jognál fogva Erdélyt s Magyarhon oláh lakta részeit venni el tőlünk . . . ” (uo.) . . . ” Wesselényi Miklós idézett szavaiból kitűnik, hogy a magyar liberális vezető körök teljesen tudatában voltak mindazoknak a kényes és — azokban az időkben — megoldhatatlan problémáknak, amelyek a Kárpát-medence népeit terhelték és elválasztották egymástól. Tisztában voltak a kérdések szociális és nemzeti vonatkozásával egyaránt, mert — mint Eötvös József megállapításaiból kitűnt — a magyar társadalmi struktúra: a megyei szervezet megújítását, „reformját” éppúgy elodázhatatlannak tartották, mint a nemzetiségekkel szembeni türelem gyakorlatát. Sőt, a problémák Eötvös és Wesselényi által felvetett összekapcsolásából az is kitűnhetett, hogy a két problémakör összefüggéseit is jól ismerték. Két mozzanat kiemelése azonban szükségszerű: A „reform” gyakorlati megvalósítása messzemenő belátásuk ellenére is független volt nemcsak egyéni, de osztályuk akaratótól is, mert az a magyar társadalmi fejlődés visszamaradottságának függvénye volt, amely nagybirtokos osztálya és középnemessége szemléletében megmerevedett, és amelyen nem változtatott egyes tagjainak liberális széleslátókörűsége és európai műveltsége. Az uralkodó osztályok alapvető és sokszor feudális népelenességén ez nem változtatott sem a magyar, sem a nemzetiségi parasztság viszonylatában, aminek jelentőségét amúgy sem tudták — társadalmi korlátaik miatt — felismerni.

Némiképpen módosult helyzet állott fenn a viszonylag kisszámú, előrelátó vezetőcsoport: Széchenyi, Eötvös, Wesselényi, Kemény Zsigmond, Deák Ferenc stb. nemzeti kérdésben tanúsított magatartása tekintetében. Ha ebben a kérdésben a 19. sz. leghaladóbb magyar szellemeinek is a Wesselényi által megfogalmazott tétel lehetett az irányító eszméjük, hogy ti. „hol az az ország, melynek valaha szerzeményi eszköze ne a fegyver lett volna” (i. m.), akkor ez aligha tekinthető holmi feudális szellemi maradványnak, hanem napjainkig érvényes történelmi igazságnak, amelyet sem a történettudomány szakemberei, sem politikusok nem vontak kétségbe, s nem cáfoltak meg. Egyik jellemző példája ennek az is, hogy a legújabb magyar történelem két olyan radikális képviselője, mint Károlyi Mihály és Jászi Oszkár lényegében szintén nem jutott túl ezen a szemléleten, holott éppen az ő működésük idejére esik az a fordulat a magyarság sorsában, amelyben a múlt „bűnei”, vagy inkább törvényszerű tragédiáinak következményeképpen megtörtént a szakítás az Árpád-kori honfoglalás és a szentistváni államalapítás elveivel és éreves történelmi gyakorlatával. Tény azonban, hogy ebből a súlyos, s immár adottságnak tekinthető helyzetből egyetlen — haladónak tekinthető — magyar párt vagy irányzat sem vállalta a megfelelő, időszzerű — s a Duna-medencei népek szolidaritását előmozdító következtetések levonását. Ez pedig csupán a nacionalista ellentétek ismételt fellángolását táplálhatja, anélkül, hogy bizonyos tényekhez elvileg ragaszkodva, túlhaladott korszakok üressé vált határproblémáit fenn tudná tartani. A következtetés: a nem magyar nemzetek évszázadok óta birtokba vett, s az egykori magyar államhatárok mentén rokonnépek államhatáraival érintkező területek feladása, a magyar többségű területek összpontosítása mellett, az egyetlen olyan „korrekciója” a magyar történelem második fél évezredének, amely az egykori területi „integrálás” túlhaladott jelszavát felváltani képes.

Nem véletlen ui., hogy a „szláv veszély” s a „területi integrálás” jelszavainak ellentétei több mint egy évszázadon át zavarták a Duna-medence népeinek, elsősorban azonban

a magyarság és szomszédnépeinek viszonyát és nyugalnát. Az sem meglepő, hogy amit a magyarság számára hosszú évtizedeken át — nem is teljesen alaptalanul, s ha nem is ilyen megfogalmazással vagy szóhasználattal — a „szláv veszély” jelentett, hasonló befolyást gyakorolt — ha évtizedekkel később ellentétes értelmű kiteljesedéssel is — a többi népekre a „szentistváni” birodalmi eszme politikai jelentősége és fenntartása olyan időszakban, amelyben ennek érinthetetlensége már nem volt vitathatatlan. Tény az, hogy mind a két tétel egyetlen — Európában egyedülálló — probléma két oldalról történő megfogalmazása, amely a magyarság fennmaradási küzdelmét tartalmazta. Hangsúlyozni kell ugyanis, hogy Magyarországon a polgári átalakulás megindulása óta mind az államalkotó nemzet viszonya népehez, mind pedig az ún. nemzetiségi kérdés, lényegesen mást jelentett — legalábbis a nemzeti tudat számára — mint más államokban. Nem volt alaptalan sem az objektív félelem, sem a szubjektív veszély, hogy a közép-európai környezetben rendszeresen „idegen” magyarságot a történelmi okokból egyre növekvő többségű nem magyar népek elnyeletéssel fenyegetik. Márpedig nincs olyan nép, amely ez ellen ne védekezne. Ilyen értelemben pedig a magyarországi nemzetiségi kérdés is ennek a folyamatnak az egyik formája, mindenestre jóval több mint amit Európa-szerte ezen a címen ismerünk.

A 19. századbeli magyar politikai szerzőknek a szláv kérdéssel írott munkáit is főképpen ilyen szempontból kell újra megítélni, s ezek között Sz. I. (Szokolay István) „Szláv törekvések és a magyar elem” című munkáját.²¹ Nem vitás, hogy ezt az írást is a szláv elnyeletéstől való félelem sugallta, hogy a korszak magyar köztudatának jellemző vonásai ezen is felismerhetők. Mégis egyike azon igen kevés magyar politikai munkának, amely pl. a cseh törekvéseket rokonszenvvel kíséri: „... A cseh nép hön ápoló ősi emlékekkel és nyelvvel bír. Az ezelőtti osztrák kormány azonban azt régóta megsemmisíteni törekedett — a mint ugyanerre törekedett a’ magyar nemzetiség irányában is. A cseh nép hangosan nyilvánítja ellenszenvét olly választás ellen, mely a német elembe beolvadását jelentené, és eszközölné. — Az 1849-ki márc. 4-ki oktrojált charta kimondá a’ nemzetek egyenjogúságát. Ezt most a’ csehek valódi értelemben akarnák életbe léptetni, az egyenjogúságot mint önálló nemzet követelvén magoknak, mert csak így bírhat politikai érdekek és jelentőséggel.

Innen ered Palacký-nak foederalismust tárgyazó terve, mely nem más, mint a cseh népfajt az egyenjogúság értelmében külön választani az idegen nemzetiségektől, és illy elkülönözt állásban nem fölibük, de nem is alájok, hanem melléjük rendelni . . .” (uo. 77—78.).

A cseh törekvések iránti rokonszenv és elismerés ellenére Szokolay is tart a szlávtság térhódításától, amely a magyarságot is fenyegeti. Majd így ír: „Őseink századokig . . . vérteték ezrenként Várnánál, Mohácsnál, Nándor-Fehérvárnál, Rigó- és Kenyérmezőkön — később pedig a’ szolgaság ideje alatt bent a’ honban folytonos vidéki, apró-csatározásokban áldozták véréüket és életüket, hogy ez alatt Európa a’ békét és nyugalmat élvezhesse. Ezen elkeseredett, szabadság és nemzetiségért folyó harcok alatt, melyek századokig tartottak, a’ mi nemzetünk elfoglalva fegyverek és harcok által, mindenben hátra maradt; el kelle hanyagolnia a’ szellemi életet, — sőt nemzetiségét is; nemzeti gazdaságának pedig végkép el kelle pusztulnia, népének kifolynia és elszegényülnie; — míg ugyan azon harczaink alatt a’ többi európaiak ágyúink és paizsaink védelméül a’ béke malasztjait élvezték, és kifejtették mind szellemi, mind gazdasági erejüket . . .” (i. m. 173.).

Ha a magyar politikai irodalom fel is vetette mindazokat a problémákat, amelyeket a körülötte levő népek a szemére hánytak, kétségtelen, hogy ebben a beállításban a magyarság helyzete a Kárpát-medencében lényegesen kedvezőbb színezetet kapott, mint amelyet róla szomszédai terjesztettek. Ugyanakkor nem állítható, hogy a 19. századi magyar politikai irodalom a magyarság szerepének a szépitésére vagy a valóságtól eltérő ábrázolására törekedett. Ebben az időszakban már igen sok kiábrándító élmény és vereség érte a magyar politikai tudatot, ahhoz, hogy a reális szemlélet tényeit elfogadják. Így fogalmazhatta meg Kemény Zsigmond a következő alapigazságot: „... a magyar soha sem hitte, miszerint szép hazáját kevés kedélyméllyel és átengedéssel imádták a többi népek, kikkel együtt alkotá a magyar állam politikai nemzetiségét.”²² Ez a felismerés ugyan újnak ekkor sem számított a nemzet világosan gondolkodó képviselői között, mégsem lehetett eleget hangsúlyozni, mert alapját képezte a további tájékozódásnak és cselekvésnek. Miként a következő megállapítás is, amely már nemcsak a magyarságnak szólt: „... A másfélvezszázados török rabiga sem írhatta ki a népiségekből az állami egység a politikai nemzetiség eszméjét, s a halottakból, kik a mohácsi vértapok után Magyar-

²¹ Sz. I. (Szokolay István): Szláv törekvések és a magyar elem. Pest 1850.

²² Bárány Kemény Zsigmond: Még egy szó a forradalom után 1851. Bp. 1908. 333.

ország régi állapotjának visszaszerzéséért fedték a hadmezőt, bizonyosan nem volt csekélyebb osztályrészük a nem-magyar népiségeknek, mint az áldozatokból, melyek egy Nagy Lajos, egy Corvin győztes zászlói mellett, az ország nagy fényének és hírnevének öregbítéséért vezettek el. (Uo. 333.)

Nem feladatunk ezúttal Kemény Zsigmond politikai ideológiájának a felvázolása, néhány elemét azonban ki kell emelnünk. Így elsősorban Magyarországnak a Monarchiában betöltött szerepére vonatkozó utalásait. Kemény 1850-ben így ítéli meg a Monarchia föderalista átalakításának lehetőségeit. S miért ne akart vala a cseh, a lengyel, az olasz magának önálló és felelős kormányzást vívni ki? Miért tisztelte volna azon egységet, mely örökös tartományokból, a magyar korona birtokainak különválasztása után, már inkább csak mechanice létesíthetett, mintsem a viszonyok belső szükségénél fogva? És nem bizonyos-e, hogy az osztrák monarchia gyengülése esetében a dualizmusból gyors lépésekkel foederalismusnak kellett volna kifejlődni? S alig lehet kétségbe hozni, hogy a birodalmi viszonyokkal összeférhetőbbnek látszik a foederalismus, mint a dualismus. De akkor hihető-e, hogy a foederalismus föloszlata ereje csak az örökös tartományokban fog mutatkozni? Hihető-e, hogy a magyar korona birtokait érintetlenül hagyandja és sem az oláh, sem a déli szláv nemzetiség nem lelkesítetik általa oly állami formák szeretetére, melyek mellett Magyarország történeti jogait s territorial épségét megóvni, egyaránt volna lehetetlen, mint gyűlöletes kísérlet?²³

Ezzel pedig Kemény Zsigmond éppúgy rátapintott egy jövőbeli sötét lehetőségre, mint nem sokkal korábban Wesselényi Miklós. Arra ti., hogy a Kárpát-medence jövőbeli nemzeti fejlődése a magyar államiságot és történelmi területeit is veszélybe sodorhatja. Bekövetkezhetik ez különben abban az esetben is, ha az európai hatalmi viszonyok központi erődténye — Ausztria — meginog: „... Az ausztriai birodalomnak — írja Kemény Zsigmond — „vagy egyiknek kell a nagyhatalmasságok közül lenni, vagy a világ-történetben hivatás nincs: — ez európai axioma!... Sehol nincs kétség az iránt, hogy ha az osztrák monarchia bizonyos ponton túl válnék gyöngévé, az európai súlyegyen hosszasan főtartatható nem volna.” (i. m. 84 — 85.)

Ezen kiindulópontok után jutott el Kemény a szabadságharc megítélésében a következő nézetekhez: „... Nyíltan elismerem, miként a hazánkra szerencsétlen 1848-i és 1849-ik év eseményei nem csupán a februári napok hatásai, de belső okoknak és bűnöknek is eredményei valának. Sőt, elismerem, hogy az okok közt, melyek a forradalmat tartóssá és sivárrá tették, nevezetes szerepet játszottak Magyarország különböző népiességeinek érdekei és politikai vágyai. Én tehát csak annyit állítok, hogy a népiségeknek föllépését a magyar elem ellen, fölötte kevés mértékekig okozta a *történetesi gyűlölet*, és az 1825-diki korszak óta napirendren levő nyelvkérdés...” (uo. 247.) ... „az kétségtelen, miként a birodalmi érdekeken kívül voltak belokok, voltak nemzetiségi követelések is, melyek a horvátokat, és a szerbek görögíthű részét, majdnem egészen; az oláh lakosoknak pedig közel kétharmadát velünk három év óta ellenséges vagy feszült viszonyban tartották, s teljesleg még most sem szűntek meg tartani. ... tagadni fölösleges volna, miként a horvát, a görögíthű szerb is az erdélyi román vágyai nem csupán arra vonatkoznak, hogy minő helyet foglaljon el hazánk az austriai monarchia összegében; de még ezenkívül arra is, hogy mily alapon rendeztessenek számukra az új állami viszonyok?...” (i. m. 249.) ... „A magyar forradalom átvette ama színt, mely 1815 óta minden rendkívüli mozgalomkor felmerül és a februári napoktól kezdve szokatlan erőt nyert — értem a nemzetiségi irányt. — Sehol sem tenyészhetett volna bujában az ethnographiai kikerekítésre s népiességek szerinti önkormányzásra, és az állam régi viszonyaiból teljes kiszakadásra törekvés, mint hazánkban, kivált 1848-ik év októbere óta. — S ha állott valaha felingerült népiségeknek szabadságukban: tartalék nélkül kinyilatkoztatni, hogy ők nem akarnak ama nemzettel, mely visszaélt, politikai, szoros kapcsolatban lenni — úgy bizonyosan nálunk volt erre a legtöbb mód, miután a forradalom legyőzésével a monarchia újra kialakításának óriási műve megkezdették.” ... (i. m. 252.)

Az idézett szerzők megnyilatkozásaiból kiviláglik, hogy magyar oldalról is megvoltak az elképzelések a Habsburg Monarchia külső helyzetéről, valamint a határai között élő népeknek egymáshoz való viszonyáról. Ezek az elképzelések — kétségtelenül — más indíttatásúak, más szemléletűek voltak, mint azoké az ausztriai—osztrák-német vagy szláv íróké, történészeké vagy ideológusoké, mert a magyar állam helyzete — mint többször hangsúlyoztuk — ugyancsak más volt, mint azoké. Figyelmes vizsgálatok mellett mégis kibukkantak a nézetek szembeállításánál bizonyos érintkezési pontok, amelyeknek ugyan nem lehetett kihatásuk e népek kapcsolataira, s éppen ezért jellemzőekké sem vál-

²³ Uo.: A forradalom után. Bp. 1908. 83—84.

hattak, amelyek azonban mégis azt mutatják, hogy az itt élő népek helyzetének felmérése minden oldalról megtörtént. Anélkül, hogy a másfél évszázaddal későbbi végkifejletből adódható eredményekből hamis visszakövetkeztetésekhez jutnánk, mégis érezhetünk bizonyos különbségeket az egykori magyar és nem magyar helyzetelemzésben. E különbségekre, mint már céloztunk reá, két mozzanat jellemző: egyfelől — magyar részről — a felfokozott szlávfébia, ill. félelem a szláv, ill. a germán néptengerben való elmerüléstől, másfelől — nem magyar oldalról — a magyarellenesség. Megfigyelhető, hogy ugyanakkor, amikor ez a sűrűlódás, amely kb. a 18. sz. végétől az első világháború végéig igen aktív volt, nem magyar részről is igen agresszív volt, s az ideológiában éppen Palackýban érte el a legmagasabb fokát, addig magyar részről ez a politikai vita a magyar államiság fenntartását és igazolását szolgálta és nem volt mentes védekező elemektől sem. Ezen túlmenően azonban a nemzeti tudat vállalásában és képviselésében is volt eltérés a nem magyar és a magyar ideológiai megfogalmazás között. Míg nem magyar részről a nemzet mint fogalom és jelszó egyben harci eszköz volt a magyarság ellen, s a magyarságnál is sokkal hatalmasabb és veszélyesebb germán elnyomatás fenyegetése ellen, addig magyar oldalon a nemzetiség — bizonyos mértékig még Wesselényi Miklósnál és Kemény Zsigmondnál is (akiket, mint legjelentősebbeket említettünk és idéztünk) — főképpen (és legfeljebb) mint a népet jelentő, s annak védelmét jelentő adottság válik politikai tényezővé. Míg a szláv, de elsősorban ennek nyugati cseh megfogalmazása a nemzet fogalmat a korabeli legmodernebb polgári filozófiai és társadalmi gondolkodás eredményét veszi igénybe népe felemelésének a kor által megszabott — kétségtelenül kíméletlen — harci eszközként, addig magyar részről a „kollektív” (modern fogalmazásban: „össznépi”) érdekvédelem az államiság és a területi integritás jegyében ment végbe, amely mellett, vagy amelynél túl, a nemzetiségi elv némileg módosított, fogalmilag kitágított formában, az volt az egyik fontos szerepe, hogy keretet teremtett az államhatárok között élő nem magyar nyelvű néptömegeknek a magyar nemzetfogalomban való elmerülésére. Eltekintve azonban attól, hogy ez a folyamat a modern nemzetfogalom kiteljesedése korában nem állandó jellegű vagy végleges — tény, hogy a nemzetfogalom nem magyar és magyar történelmi szerepe, illetőleg a nemzetfogalom és az állami integritás — történelmileg szükségszerűen bekövetkezett szembeállításuk között — társadalomfejlődésbeli szintkülönbség volt. Míg az előbbi, tehát a nemzetfogalom teljes alkalmazása és ideológiai-politikai lehetőségeinek kiaknázása a modern polgári gondolkodás és történelmi-társadalmi gyakorlat szintjét jelzi, addig a pusztán történelmi államiság és területi integritás a nemzetiség szempontjainak — úgyszólván másodlagos — hangsúlyozása mellett, óhatatlanul bizonyos feudális kötöttségek túlélését jelenti. Nem mintha a 19. század magyar ideológiájának megalkotói és képviselői nem a modern gondolkodás és a legmagasabb európai műveltség szemléletével ítélték volna meg hazájuk problémáit. Bizonyos kettősség azonban mégis felismerhető a modern politikai gondolkodás magyar megnyilatkozásaiban. Különösen jellemzőek ebből a szempontból Eötvös József munkáinak egyes vonatkozásai, Eötvös elméleti munkássága a a polgári-nemzeti fejlődés egész folyamatot átíveli, s így a gondolatrendszerében keletkezett törések, az átélt történelmi eseményekben bekövetkezett rengések tükröződésai voltak. Hanggal nem mentegetni kívánjuk Eötvöst, csak hangsúlyozni, hogy az ő gondolkodásában is fellelhetők a polgári ideológiát megelőző elemek, így pl. az, hogy ellenszenvvel fogadta az egyes emberek és az államok érintkezésében a nemzeti elv, nemzeti szempontok döntővé válását. Ez nem volt „modern” vonás gondolkodásában, de magyarázható azzal, hogy a nemzeti szemlélet térhódítása számos káros következménnyel járt a magyarság számára. Így Eötvös korai antinacionalizmusa a magyarság történelmi helyzetének tükröződése az ő gondolkodásában.

Az ezután következő ismertetésnek nem az a célja, hogy Eötvös József két jelentős röpiratát részleteiben elemezzük, hanem az, hogy néhány gondolatot ragadjunk ki belőlük, amely a magyarság szempontjából alapvető jelentőségű volt. E problémák — végső fokon — két kérdés köré csoportosultak: Az egyik a nemzet és nemzetiség kérdése, a másik pedig Ausztria, ill. az osztrák birodalom helyzete és viszonya mind a nemzetproblémához, mind a forradalomhoz. S bár e röpiratok, azaz inkább kisebb terjedelmű politikai művek egy évtizeddel a forradalom után keletkeztek, tehát a Habsburg Monarchia történetének újabb fordulójára időszakában, a felvetődő gondolatok mégis jellemzőek az egész lezajlott folyamat retrospektív értékelésére is.

A két problémamásor közül az egyik, amely Eötvös 1859-ben megjelent munkájának²⁴ középpontjában áll (Die Garantien der Macht und Einheit Oesterreichs) a következő:

²⁴ Die Garantien der Macht u. Einheit Oesterreichs (von Baron Josef Eötvös) Zweite Auflage; Leipzig 1859.

„Ha az osztrák állam létfeltételeinek, valamint a nemzetiségi elv jelentősége és megvalósítása következményeinek nyugodt megfontolása arról győz meg bennünket, hogy az az elv, ebben az értelemben a Monarchia fennmaradásával összeegyeztethetetlen, úgy az, amit az 1848. évben és utána tapasztaltunk, azt bizonyítja, hogy az osztrák monarchia állampolgárainak nagy többsége ezt az elvet nem is fogta fel ebben a jelentőségében. — A fogalom, amely az utóbbi időben oly nagy befolyást gyakorolt az események menetére, s éppen ezért az Ausztriának alandó alkotmányánál szükségszerűen tekintetbe veendő, nem is a nyelvi, hanem a történeti nemzeté.” (uo. 83.) Két oldallal alább Eötvös a következőket fejti ki a nemzetiség és az osztrák állam viszonyáról: „... az a kérdés, hogy vajjon az egyes népek törekvései nemzeti jogsíkhöz, ellentétben állanak-e az osztrák állam egységével és hatalmával (ezért) a maga gyakorlati jelentőségében teljesen azonos azzal, vajjon az egyes vidékek fennállása történelmileg meghatározott határaik között és belső közigazgatásuk autonómiájának jelentős mértékével, az állam egységével összeegyeztethetetlen-e...” „... Ausztria fennállását és jelenlegi nagyságát sem nemzetiségi egységének, sem földrajzi határainak nem köszönheti, mert az teljességében a történelem termékének tekintendő. Az egyetlen kötelék, amely ezt az államot összetartja, a törvényes monarchia elvében áll...” (uo. 85.). Már az idézett sorokból is kiviláglik Eötvösnek az a törekvése, hogy a „nemzeti” elvet és fogalmat, mindenképpen a maga kétségteletül meglevő, végső fokon azonban nem egyetlen s nem kizárólagos történeti eredetére vezesse vissza.

A polgári gondolkodás Közép-Kelet-Európában — főleg Herder óta — a „nemzetet”, mint az újkori történelem fontos alakító társadalmi kategóriáját tartja számon, s a polgári fejlődés egyik legfőbb mozgatójaként és ismérveként kezeli. Hogy Eötvös József — mint az eddigi és a további idézetekből kitűnik — ezt a szemléletet nem teszi teljesen a magáévá és — pl. Palackýékkel is ellentétben — a történetiségben, ill. a történetiségben feloldott (vagy felhígult) nemzetben, továbbá a monarchikus legitimitásban látja az osztrák birodalom megújulásának zálogát, az ugyan elsősorban valóban a magyar államiság történelmi igényéből következik, de az is tagadhatatlan, hogy ez az igény ekkor úgy tekinthető, mint a rendi feudális gondolkodás és politikai követelések megnyilatkozása. S ha ez az eötvösi megfogalmazás a kor magyar politikai tudományának legmagasabb szintű alkotása is, akkor sem szabad elsiklani afölött, hogy ez nem Eötvös gondolkodásának rendi korlátaiból következik, hanem azokból a magyar történeti igényekből, amelyeket képvisel, s amelyeknek tiszta és torzulás nélküli kifejezésre juttatását erendően hivatásának tekintette. A továbbiakban Eötvös ellenérzését a nemzeti elvvel szemben így fejleszti tovább, az osztrák államra is vonatkoztatva: „... Amennyiben ... az egyenrangúság elvét nem a történeti nemzetiségre, hanem a nyelvi különbözőségekre alkalmazták, olyan alaptény mellett állanak ki, amely a történelmi jog elvével, amelyen a legitim monarchia alapul, ellentétben áll, s amelynek következetes keresztülvitele az egyes koronatarományokban fennálló viszonyokat újból kérdésessé teszi; ezzel olyan útra tértek, amelyen az osztrák állam tényleges szervezete egyáltalán lehetetlennek bizonyul, mivel az, aminek minden szilárd hatása hiányzik, s olyan változékony, mint a nyelvterületek Ausztriában, képtelen az állam alapjául, s tényleges szervezetének szilárd eleméül (Gliederung) szolgálni.” (uo. 205.)

Végezetül Eötvös is kénytelen a maga értelmezésében arra a következtetésre jutni, hogy „... Ausztria hatalmának és jövőjének másik, ... fontosabb biztosítóka a nemzetiség elvében rejlik, a következő okokból: 1. mivel a nemzetiség elve abban a jelentőségében, amelyet befolyása Ausztriában az események menetére az utóbbi időben gyakorolt, a történeti jogra való figyelemmel, amelyen amaz alapul, s amelyre a legitim Monarchia elvének, s ezáltal az állam egységének is alapjául szolgál; 2. mivel a nagy átalakulások idején, mint amilyen a miénk, amelyben minden alaptétel kérdésessé, s minden viszonylat ingadozóvá válik, az emberiség pedig zavartól üzetve, vad rohamában omlik egy ismeretlen cél felé, az államnak pedig hatalmas erőkre van szüksége, hogy a meglevőt megvédje a gyors összeomlástól, s mivel azok az irányzatok, amelyek, mint korunk demokratikus irányzata, egész népeket magával ragad, s csak akkor szorítható vissza, ha az amivel szembeszállunk vele, ugyanolyan erős...” (uo. 214.) „... Tagadhatatlan, hogy a forradalom és a nemzetiség elve szemben áll egymással, s a tapasztalat arra tanít, hogy a nagy átalakulások idején (mint pl. a 16. századbeli egyházi reform, vagy az első francia forradalom) a nemzetiség elve mindig a háttérbe szorult. Ebből következik, hogy bennünket fenyegető forradalom szellemét semmivel sem lehet erőteljesebben ellensúlyozni, mintha azt a hatalmat, amelyet a nemzetiség elve az emberek kedélyére gyakorol, megpróbáljuk megszilárdítani. Az olyan állam, amely több népből áll, amelyeknek mindegyike lelkesedik a maga történelmi jogaiért, s különleges nemzetiségért — az utóbbi idők tapasztalatai szerint — bizonyos veszélyeknek van kitéve, amelyek sajátosak ugyan a számára, korunk legnagyobb veszélyével szemben azonban,

amely minden államot fenyeget, a demokratikus forradalommal szemben egész biztosan védve van . . .” (214–215.) „. . . Ha Ausztria jövőjének legerősebb biztosítéka az a meggyőződés, hogy Európa biztonsága azon a helyen, amelyet Ausztria foglal el, egy nagy állam fennállását követeli meg, s hogy éppen a nemzetiségek sokfélesége miatt, amely itt található, ilyen állam csakis a történelmi jog alapján, azaz Ausztria által tartható össze . . .”

Világos, hogy Eötvös a nemzeti elv lényegét, annak éppen a nyelvi kérdéssel való összefüggését igyekszik a történelmi jog hangsúlyozásával a háttérbe szorítani. Ennek magyarázata nyilvánvalóan a történelmi magyar államérdekekben keresendő. Alig tagadható, hogy ebben a szemléletben a későbbi dualista irányzat gyökerei is felismerhetők. Ugyanakkor azonban átvezetnek e gondolat sorok Ausztria szerepének Eötvös által képviselt koncepciójához is, amely a tárgyalt mű második nagy problémája.

„. . . Attól a pillanattól kezdve, ahogy az osztrák Ház uralma Magyarországon megkezdődik, a helyzet, amelyben a magyar Monarchia volt, Ausztriára szállt át. Azokkal a veszélyekkel és nehézségekkel együtt, amelyeknek a régi magyar Monarchia végül is áldozatul esett, Ausztria azokat az előnyöket is biztosította magának, amelyekkel egy állam rendelkezik, amelynek fennmaradása az összes többieknek az érdekében áll, s bár a török birodalom régen elvesztette jelentőségét, mégis biztos, hogy a fenyegető helyzet mellett, amelyet Oroszország egy évszázad óta elfoglal, Ausztriát most éppúgy a nyugati civilizáció védőfalának tekintik, mint ahogy Magyarországot három évszázaddal ezelőtt a kereszténység védőbástyájának nevezték. (l. m. 107.) Az adott helyzetre vonatkozóan Eötvösnek az a véleménye, hogy . . . Ausztria csak mint nagyhatalom maradhat fenn. Ehhez azonban különösen a jelen pillanatban, amelyben a legfontosabb európai kérdések láthatóan döntésükhöz közelednek, a Monarchia pedig több oldalról ellenségektől körülvéve teljesen elszigetelődött, s nagyon jelentős katonai hatalomra szorul . . .” (uo. 122.) „. . . Miben áll a feladat, amely előtt Ausztria, mint európai nagyhatalom jelenleg áll? s melyek az eszközök, amelyeket e feladatokhoz igénybe vehet? . . . Ha mindazon kérdéseket áttekintjük, egyet sem találunk, amely fontosabbnak tűnne, s amelyet oly mértékben lehetne a jelenkor égető kérdésének tekinteni, mint azt, amely a keleti kérdés névvel illethető. Ausztria számára mindenestre ez a kérdés a legfontosabb, mindegyik közül . . . Elsősorban azért, mert Ausztria, földrajzi helyzeténél fogva arra hivatott, hogy döntő befolyást gyakoroljon abban, s semmiképpen sem maradhat benne semleges. Másodsor, mert Monarchiánk néprajzi viszonyainál fogva a mód, amelyen ez a kérdés megoldásra kerül, Ausztria egész jövőjére döntő. A pillanat, amelyben a török birodalom összeomlik, Ausztria számára alig sejtett nagyság kiindulópontja, de folyamatosan hanyatlás kezdete is lehet. (uo. 177.) A keleti kérdés természetesen nem az egyetlen probléma Ausztriának, mert a Németországgal kapcsolatos helyzet — más szempontból — legalább olyan fontos. Ezt Eötvös a következőképpen értelmezi ebben a művében: „. . . Ha a keleti kérdésben való döntést kizsábján állónak tekintjük, akkor Ausztriának a saját erejéhez még más támaszt is kell keresnie, s hol található jobbat, mint Németországban, vagy hogyan számíthatna Monarchiánk Németország teljes támogatására, ha nem tanúsítja a lényegében német hatalom magatartását, s nem győzi meg azt a nagy népet arról, hogy Ausztria hatalma és nagysága egyben Németországé is?”

Ezután Eötvös József e művéből már csak két fontos témára kívánunk néhány rövid részletet felhozni. Az egyik Ausztria belső szerkezetére, a másik Magyarországhelyzetére vonatkozik. Az előbbire jellemzőek a következő megállapítások. „. . . Egy biztos, s ez az a tény, hogy Ausztria megmaradását, a monarchista elv mellett az állam egyes részei nemzeti különbözőségi tudatának és területi autonómiának köszönheti . . . Bár Ausztria 1848-ban nagy átalakulásokon ment keresztül, ha azonban a magyar forradalom lefolyását figyeljük (azét, amely a Monarchia számára a legveszélyesebb volt), úgy arra a meggyőződésre jutunk, hogy az nemcsak nem volt része annak a nagy mozgalomnak, amely Európát most is fenyegeti, de éppen ellentétben állott azzal, s éppen azt az erőt bizonyítja, amely a történelmi jog a Monarchia nagy részén még most is rendelkezik.” (uo. 163.) A szerző ezen megállapításával nem értünk egyet, mert a magyar 1848 szerintünk része volt az európai nemzeti mozgalmaknak, még akkor is, ha mint előttebbben egy helyen már utaltunk rá — magunk is felismertük a nem polgári, rendi elemeket. De ha mégis úgy volna, ahogy Eötvös megítélte, akkor ebben legfeljebb az 1849-es vereség egyik főokát kellene felismernünk.

Végül néhány Ausztria és Magyarország viszonyát érintő megállapítást idézünk. „Ha visszatekintünk Magyarország viszonyaira abban az évszázadban, amely az ország a török kiűzetése utáni tényleges újjáalakítástól 1823-ig telt el, akkor nem tudjuk eléggé dicsérni — József császár kivételével — az uralkodók belátását, hogy Magyarország alkotmányos helyzetét mindig csak oly mértékben próbálták korlátozni, amennyire az

összállam érdekei megkövetelték . . ." (uo. 29.) Kétségtelen, hogy ez a Habsburg-uralkodók iránti lojális hang az abszolutizmus évtizedének vége táján, magyar politikusnál nyilvánvalóan valamilyen új szemlélet előérzetét jelzi. A továbbiakban a következők olvashatók „ . . . bizonyos . . . , hogy a Monarchia oly jelentős részében, mint amilyen Magyarország, a fennálló viszonyok nem hagyhatók figyelmen kívül. Ha meggondoljuk, hogy Magyarország nyolc évszázadon keresztül alkotmányos formák között fejlődött, úgy feltételezhető, hogy az állam minden olyan berendezkedése, amelyben még minden osztálya a közügyekben való részvételből ki van zárva, Magyarország lakosságának egyetlen részét sem elégítheti ki . . ." majd később: „ . . . Aki nem akarja saját magát megtéveszteni, annak be kell látnia, hogy a Monarchia különböző részeiben nem található meg az egységnek az a tudata, amely várható volna oly népeknél, amelyeknek nagy része három évszázad óta ugyanazon államhoz tartozik. Bármilyen szoros is a kötelék, amely az egyes tartományokat a dinasztiahoz kapcsolja, a különböző koronartartományok közötti viszonyok sohasem voltak bensőségesek, s nem tagadható, hogy 1848, s az azóta bekövetkezett események és az ezeket követő rendszabályok folytán a Monarchia különböző részei között bizonyos keserűség, sőt ellenségeség keletkezett. . . . Olyan államban, mint Ausztria, amely ha fenn akar maradni és amelynek meg kell oldania feladatait, szüksége van népeinek közös cselekedeteire, de alig tudok valamit, ami Ausztria jövője számára fontosabb volna, mint azt, hogy a Monarchia különböző népei végre közelebb kerüljenek egymáshoz . . ." (uo. 50–51.)

Végül kapjon itt helyet ugyanennek a műnek néhány sora, amely 1848 tapasztalataira építve — sajátos magyar szempontból — igen reálisan ítéli meg a birodalom fejlődési szükségleteit. „ . . . Még ha Magyarország nélkül gondoljuk el Ausztriát, úgy ennek az államnak, amely a német örökös tartományokon kívül, a cseh korona országait, Galiciát, néhány olasz és délszláv tartományt is magába foglal, olyan alkotmányra van szüksége, amelyben az egyes részek történelmi jogaira és lényeges különbözőségére tekintettel kell lenni; s éppen ez az, ami a helyi autonómiák szükségességéről győz meg bennünket. . . .

De még ha a dualizmus megszüntetését tekintjük is, amely sokkal régebbi a Monarchiában, mint 1848 legnagyobb eredménye, amelyet nem szabad most sem kétségbe vonni, s ha abból a meggyőződésből indulunk ki, hogy Magyarország kívánságait és igényeit az összállam számára adandó alkotmánynál nem veszik különösen figyelembe, ugyanolyan bizonyos, hogy az intézmények, amelyek a Monarchia viszonyainál általában megfelelőeknek látszanak, azon egyetlen okból nem utasíthatóak vissza, hogy megegyeznek Magyarország igényeivel és kívánságaival." (uo. 92.)

Éötvös József politikai koncepciójának ismertetése és jellemzése, valamint az összinonarchia népeinek viszonya szempontjából adódó következtetések levonása nem volna teljes, ha a „Magyarország különállása” c. művéből²⁵ nem közölnénk néhány rövid részletet, amely Magyarország helyzetével foglalkozik, Ausztria és Németország viszonyának átalakulása időszakában. Így álljon itt e mű egyik alap gondolata: „ . . . Ausztriának minden Németországhoz tartozó tartományaival belépése a szövetségbe (ti. német szövetségbe, G. I.) most, mint azelőtt csak azon feltétel alatt lehetséges, ha az osztrák monarchia ezen és más, azaz a magyar koronához tartozó országok közt a személyes unió viszonya visszaállíttatik, mely azokat még a német császárság idejében kötötte össze.” (l. m. 72.) S alább: „ . . . A nemzetiség elve, e szó nyelvi értelmében veszedelmes az osztrák államra nézve. Ugyanez áll az általános népakarat elvéről is. A kormányzati és közigazgatási központosítás elve az utolsó idő folytán teljesen kivihetetlennek bizonyult, mire kell tehát, mire lehet támaszkodnunk, ha csak a történelmi jog elvére nem, mely az állam létezésének a legújabb időkig egyetlen alapjául szolgált . . . azon alapelvek, melyeket Ausztria azelőtt követett, a melynek által Európa első államainak egyikévé lett, dacára egyes rossz oldalainak, még is a legcélszerűbbek voltak; . . .” (uo. 189.) majd „ . . . Éppen mivel a monarchia még soha ennyire elszigetelve nem állott, még soha ennyire kizárólag nem volt saját erejére utalva, s mert a törvényes monarchia elve, mely ez államnak alapul szolgált, e pillanatban nemcsak pártok, hanem azon irány által veszélyeztetve van, melyet a leghatalmasabb államok kormányai közül többen követnek, ebben fekszik az ok, melynek bennünket a *történelmi jogalap teljes visszaállításának szükségességéről meg kell győznie* . . .” (Kiemelés a szerzőtől, uo. 40.) Befejezésül Éötvös végkövetkeztése: „ . . . *Németország egysége*, még amennyiben ezt a szükség legcsekélyebb fokára szorítjuk is, és *Ausztria egysége*, azon értelemben, melyben ezt felfogták, *ellentétben* állnak egymás-

²⁵ *Éötvös József: Magyarország különállása Németország egységének szempontjából.* Éötvös József művei. Reform és hazafiság III. Bp. 1978. 209–303.

sal.” ... (Kiemelés a szerzőtől) „... Ha ... Németország egységét európai szükségnek tartják s belátják, hogy még Ausztria hatalmát és biztonságát is Németország hatalma és azon helyzet tételezi fel, melyet Ausztria Németországban elfoglal, akkor azt is be fogják látni, hogy minden kísérlet, oly intézvényeket a Monarchiának, melyek Németország egységével ellentétben állanak, soha sem szolgálhat Ausztria üdvére, s meg fogják engedni, hogy azon viszonyok visszaállítása, melyek a magyar korona tartományai és az összes állam közt azelőtt fennállottak (Magyarország törvényhozási különállása) talán nem az, melyet óhajtottak, de mindenesetre az egyetlen, mely e pillanatban lehetséges.

Mert valamint Németország egysége az egyedüli eszköz, melylyel azon veszélyekkel, melyek jelenleg Európát fenyegetik, szembe lehet szállni, úgy Magyarország törvényhozási különállása Németország egységének feltétele, s nem fekszik bármely halandó hatalmában felbontani azon természetes összefüggést, melyben e két kérdés egymással áll.” (Kiemelés a szerzőtől, uo. 121—122.)

*

Noha Eötvös József is többször említi idézett frásaiban, hogy a Monarchia népeinek közelebb kellene kerülniök egymáshoz, koncepciója lényegében Ausztria és Magyarország dualisztikus viszonyának — alkotmányos formák közötti — helyreállítására épül, és pedig úgy, hogy ennek a rendszernek a Habsburg-Ausztria beépülésétől nem fenyegetett egységes Németország létrejötte lenne a biztosítéka. Nem kétséges, hogy ennek a koncepciónak volt — az adott európai hatalmi helyzetben — a legnagyobb realitása, s valószínűsége a megvalósulásra. Ilyen szempontból ezek az elképzelések megalapozottak voltak. Két szempontból azonban ez a koncepció — amely nemcsak Eötvösé volt, hanem Wesselényié, Keményé, Szokolay Istváné és a többieké, s amely végső fokon mind ebbe az ideológiába torkolt (Széchenyit ebből a kategóriából ki kell hagyni, mert az ő elgondolásai nem jutottak eddig a végkifejletig) — mégsem állott a polgári fejlődés élvonalában: *Először* is azért, mert a dualizmusnak erre az új formájára megérett Ausztriának az állam-szerkezete — erősen fejlődő ipara ellenére — éppúgy nem volt sajátosan polgárinak tekinthető, mint a számos rendi jellemvonást mutató Magyarországé. Mindkettőt olyan történelmi nehézkedési erő sodorta ismét szorosan egymás mellé, amely nem az 1848-ban kibontakozófélben elfojtott polgári fejlődés lezárulása volt, hanem az előző korszakok kényszerű továbbélése. *Másodszor*: Azzal, hogy a Monarchia nem német és nem magyar népei kimaradtak a táj 1848 után időszerűvé, vagy éppen halaszthatatlanná váló rendezési és reformfolyamatából a csak osztrák (német) és magyar érdekek (viszonylagos) kielégítésére épülő átalakulási és reformirányzat, a polgári fejlődés hosszabb távú megvalósulásában szinte „diszkvalifikálta” magát az átalakulásból kimaradt népekkel szemben. Nem mintha ezek a népek az előbbiekkal szemben magasabb szintet képviseltek volna a polgári fejlődésben, mint az ún. uralkodó nemzetek. Történelmi-politikai céljaik azonban — hosszú távra — magasabbak voltak, azáltal, hogy a teljes nemzeti és állami függetlenség elérését tűzték ki céljukul, minthogy a korlátozott nemzet-állami szuverenitással járó konföderációs megoldás nem fért bele a kor, ill. Európa és a szűkebb középkelet-európai táj vezető hatalmainak érdekkörébe. Tény azonban, hogy bár a történelmi megvalósulás szempontjából ez az út realisabbnak bizonyult, mint az 1848-ban létrehozott kalandos sorsú osztrák Birodalmi Gyűlésben felmerült összes tervek és gondolatok, mégis elérkezettnek látszik az idő annak megvizsgálására és felelevenítésére, mit tartogattak az itt félbeszakított alkotmány- és megoldástervek az egykori Habsburg Monarchiában élő népek jövője számára, miután a ténylegesen bekövetkezett „rendezést” a történelem fél évszázaddal annak létrejötte után, mint ideiglenesnek bizonyultat, kíméletlenül halomra döntötte, vele együtt pedig — a néhány legsötétebb sejtést tartalmazó gondolat kivételével — úgyszólván a legtöbb magyar elgondolást is.